“Wat men nooit meer vergeten kan”, het levensverhaal van Jeanne Bommezijn-de Rochemont

Oprecht verbaasd was ik toen ik de biografie van Toto Koopman, *De Javaanse*, van Jean-Noel Liaut in handen kreeg. Deze vrouw, die eigenlijk Catharina heette maar naar het lievelingspaard van haar vader ‘Toto’ genoemd werd, kwam voor in het handgeschreven verslag van Jeanne Bommezijn-de Rochemont van haar verblijf in Ravensbrück.
Ik werd op het spoor van dit verslag gezet door de publicatie over Ravensbrück van Sarah Helm. Daarin komen Nederlandse vrouwen weinig aan het woord, omdat de informatie voor een groot deel niet in het Engels voorhanden is; naast enkele groepen Nederlandse vrouwen worden Corrie ten Boom (vanwege publicaties in het Engels) en vroedvrouw Neeltje Epker (vanwege haar getuigenis in Neurenberg) en Jeanne Bommezjin-de Rochomont genoemd. Naspeuringen leverden op dat er in het Londense Imperial War Museum een Engelse publicatie is met de titel ‘Private Papers of Mrs J Bommezijn de Rochmont’ (Documents.13711). De korte omschrijving van de inhoud luidt als volgt:

> “Two copies of a well written ts memoir, translated into English (19pp), written in 1946 by a Dutch civilian describing her experiences while held in Ravensbruck Concentration Camp (1943 - 1945) after being arrested by the Germans for giving shelter to a British airman, containing vivid depictions of the neglect and filth, violence inflicted by medical officers during inspections, the desperation she felt during 3 weeks behind bars in the quarantine block, while describing the monotony of her chores which included shovelling sand, pushing lorries, spreading manure and digging out tree roots, the problems with lice due to the working and living conditions, 10 weeks spent in hospital and how she evaded being sent to the gas chambers by taking the opportunity to work for the Luftwaffe SS for 3 months ripping apart German airmen’s leather coats, and her elation at liberation in 1945 and the treatment she received from the Red Cross following the end of the war.”

Hoewel het verhaal van Toto, fotomodel voor Chanel en *Vogue*, spionne voor de Engelsen en *lover* van verschillende hooggeplaatste heren en dames, een stuk dramatischer was dan dat van Jeanne Bommezijn, was het voor mij ook een aansporing om het verhaal van Jeanne op te schrijven. Haar reduceren tot het geschreven verslag, dat zij ook nog zelf vertaald heeft naar het Engels, doet haar geen recht. Vandaar dat ik een langere inleiding bij de tekst geschreven heb.[1]
Het verslag van Jeanne Bommezijn-de Rochemont heb ik aangevuld met informatie van andere bronnen over het Oranjehotel (de gevangenis in Scheveningen), Ravensbrück en de bevrijding met witte bussen via Zweden en uitgebreidere informatie van haar medegevangenen.

[1] Met dank aan Fred Bommezijn, Victor Laurentius, Valerie Ramsperger en Hans Wiebenga.

Jeanne de Rochemont

Jeanne de Rochemont werd geboren op 23 mei 1891 in Magelang, Midden-Java. De familie De Rochemont, van oorsprong Hugenoten uit Frankrijk, wordt uitgebreid beschreven in de genealogie (zie ook de stamboom in de bijlage).[2] Haar ouders waren verre familie, heetten allebei De Rochemont maar kwamen van een andere achtergrond.

Haar vader Pieter Rutgardus de Rochemont (1860-1951) was in Indië geboren, in Soerabaja. Hij droeg dezelfde naam als zijn vader (1830-1892) en zijn moeder was een Indische prinses. Net als zijn vader en grootvader (J.L. de Rochemont[3]) volgde hij een militaire carrière. Zo is van zijn Nederlands verlof een foto in tenue bekend. Zijn gezondheid liet echter te wensen over, vandaar dat hij docent landmeten en waterpassen werd op de Cultuurschool in Malang.[4]

Op 20 augustus 1890 trouwde hij in Breda met een verre achternicht, Wilhelmine Louise Cornelie de Rochemont (1866-1923) van de Nederlandse tak van de familie. Het echtpaar ging in Magelang (Java) wonen, waar in 1891 Jeanne geboren werd. Daarna volgde in 1894 een zoon Willem, geboren in Meester-Cornelis (Batavia), maar hij overleed op tweejarige leeftijd. In 1898 werd nog een zoon Pieter Rutgardus geboren, maar het huwelijk werd ontbonden; vader woonde samen met een tweede echtgenote, Lien Mayor en verhuisde later naar Nederland. Haar moeder overleed in 1923 in Tjimahi.

Over Jeanne's jeugd is weinig bekend, maar op basis van haar verslag kan verondersteld worden dat ze naar school ging en Nederlands en Frans leerde. Ook schrijft ze dat ze veel van lezen houdt.

Huwelijk met William Wiebenga

Jeanne trouwde op 20 januari 1910 in Djember[5] met William Alexander Wiebenga, die op 3 februari 1883 geboren was in Bondowoso, over wie ook erg weinig bekend is. Zij kregen twee kinderen:

- Willem (1910)
- Jeanne (1913).

William overleed in Semarang op 10 januari 1918.

Trouwfoto's van Jeanne maar onduidelijk of dit van haar eerste of tweede huwelijk is.[6]

Huwelijk met Adriaan Baltus Bommezijn

Op 12 november 1918 trad Jeanne in Semarang in het huwelijk met Adriaan Baltus Bommezijn.[7] Adri was de zoon van Johan Leendert Bommezijn (1851-1921), predikant, en Cornelia van Tienhoven (1852-1927). Hij werd

---

[2] Robert Paul Pechler, *Genealogie van het geslacht de Rochemont*. Zwolle: R.P. Pechler, 1994, 218 p.

[3] J.L. de Rochemont wordt door Cees Fasseur beschreven in *Indischgasten*. Amsterdam: Bert Bakker, 1997, pp. 214-230. De affaire Verspijck beschrijven voert hier te ver, maar het commentaar: "bedrevenheid met de pen kon De Rochemont niet ontzegd worden" (p. 222) is interessant.

[4] Pechler, 1994, p.

[5] Nieuwsbericht *Leidsch Dagblad* 4 maart 1910.

[6] Foto's met dank aan Fred Bommezijn.

[7] Zie: Ari van Tienhoven, met een nalezing door Chris Streefkerk, 'Familie, herinneringen en toeval, een kleine bijdrage ter ere van Mr. A.B. Bommezijn' in *Pro memorie: bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, vol. 8 (2006), afl. 2, pag. 308-316.

geboren op 15 februari 1882 in Geertruidenberg, deed eindexamen gymnasium in Amersfoort (1902). Hij staat regelmatig in de sportuitslagen als voetballer bij Quick (Nijmegen) en Ajax (veteraan in 1909). Adri studeerde rechten in Leiden (vanaf 1902) en promoveerde in 1909 op 'Het onderzoek naar het vaderschap'. Hij was onder andere lid van de Fries studentenvereniging Frisia en roeide bij Njord. Vanuit Leiden gingen veel studenten Indologie en rechten werken in het Binnenlands Bestuur van Nederlands Indië. Adri behaalde zijn 'examen voor den Indischen dienst' in 1910. Daarna volgde hij zijn jongere broer Bernard (1894-1923) die in 1908 naar Indië vertrokken was. Hij begon als buitengewoon substituut griffier bij de rechtbank in Garoet (een onbetaalde functie), maar maakte daarna carrière en werd in 1920 benoemd tot landsadvocaat in Semarang.[8] Het gezin reisde in 1919 aan boord van de S.S. Kawi terug naar Nederland (mr. A.B. Bommezijn, echtg. en 2 kind – Jeanne's oudste zoon en dochter) en in december terug met de S. Patria en 1 kind. Het echtpaar kreeg vier zoons:

- Johan Leendert (1920) 'Hans' Bommezijn;
- Cornelis Willem (1921) leefde slechts 4 dagen;
- Tweeling Willem Louis Cornelis en Bernard (1923); Bernard overleed na drie maanden.

Adri Bommezijn maakte carrière in de arrondissementsrechtbank Den Haag, wat een verhuizing noodzakelijk maakte. Het gezin staat in maart 1924 op de passagierslijst van de S.S. Insulinde, inclusief de baboe. Uit zijn inschrijfpapieren in Natzweiler (oktober 1943) staat dat hij in 1924 malaria gehad heeft.[9] De Bommezijns gingen in de rond 1900 gebouwde wijk Duinoord wonen; statige huizen die in trek waren bij welgestelde repatrianten en verlofgangers uit Nederlands-Indië. Zij woonden eerst op Sweelinckplein 3 en vanaf oktober op nummer 85. Adri was lid van Sociëteit de Witte. In de *Haagsche Courant* en *Het Vaderland* verschijnen verschillende advertenties voor dienstbode en tweede meisjes. In de buurt wonen verschillende andere families uit overzeese gebieden.[10] De kinderen bezoeken het Nederlands Lyceum in de Willemsstraat in Den Haag. In 1929 plaatst mevrouw Bommezijn een advertentie in *Het Vaderland* omdat de hond kwijtgeraakt is: "Hoek Sweelinckplein-Waldeck Pyrmontkade, een roodharige Chowchow, teef. Kenmerk: pikzwarte tong en snuit. Dragende tuig met halsband en buikriem. Terug te bezorgen tegen belooning".

Kinderen

Zoon *Willem Wiebenga* uit haar eerste huwelijk studeerde mijnbouw in Delft (afgestudeerd in 1936), trouwde in 1937 met Frederike Alexandrina Wempe (1912) en was als geoloog werkzaam bij de Shell in Zuid-Sumatra. In de Tweede Wereldoorlog zat hij als KNIL-soldaat krijgsgevangen (archief 2.10.50.03, inventarisnummer 458), na de oorlog verhuisde hij naar Australië (Dandenong bij Melbourne). Hij maakte naam als kunstenaar (expositie in Argus Gallery, Melbourne in 1964), woonde later in Mt. Eliza en overleed in 1974. Zijn zoon Hans en nazaten wonen in Australië en Thailand.

Dochter *Jeanne Wiebenga* trouwde met de Zwitserse Bruno Ramsperger en kreeg 3 kinderen. Haar nazaten wonen in Australië, Cambodja, Frankrijk en Zwitserland. Tijdens de oorlog woonde zij in Zürich, Zwitserland. Zo kreeg zij een pakje met Kerst van haar naar Amerika geëmigreerde neef Frits Wiebenga en probeerde ze via het Rode Kruis informatie te krijgen over haar familieleden.[11] Aan haar krijgsgevangen broer stuurt ze via het Duitse Rode Kruis een pakje (november 1944). Ook aan haar moeder is een pakje gestuurd (oktober 1944), ze krijgt in februari 1945 daarvan een bevestiging, maar daarbij wordt vermeld dat niet medegedeeld

[8] Diverse krantenberichten via Delpher.nl.

[9] Rode Kruisdossier NRK-dossier EU 12.154, A.B. Bommezijn.

[10] Generaal Van de Kasteele op nummer 45, de tante van George Maduro op nummer 47 (zie Kathleen Brandt-Caery, *Ridder zonder vrees of blaam; het leven van George Maduro 1916-1945*. Houten: Spectrum, 2016, p. 34)

[11] Valerie Ramsperger voorzag mij van de foto's van Rode Kruisdocumentatie van Jeanne Ramsperger-Wiebenga uit Zwitserland; naast haar broer, moeder, stiefvader en stiefbroers informeerde Jeanne Ramsperger-Wiebenga ook naar J.H. Blommesteijn en Jacob Kolff.

kan worden waar zij zich bevindt. Deze informatievraag waarschijnlijk van essentieel belang geweest in het overleven van haar moeder.[12]

Zoon *Johan Leendert 'Hans' Bommezijn* (links op de foto) haalde zijn HBSB diploma aan het Nederlands Lyceum in 1932. Daarna ging in opleiding bij de marine (als adelborst) en kon in de meidagen 1940 naar Engeland ontkomen op de Sch 6 ('Alida') met vier andere adelborsten.[13] Hij kwam bij de *Coastal command* terecht, op een torpedoboot. Vervolgens is hij tussen september 1941 en september 1944 in dienst op diverse vaartuigen.[14] Hij kreeg in juli 1944 een bronzen kruis voor zijn bewezen moed en later een verzets-herdenkingskruis. De laatste torpedoboot waar hij commandant van was (MTB 418) werd vanwege ernstige beschadigingen na patrouilles in het Kanaal uit de vaart genomen. Mogelijk is Hans daarbij ook gewond geraakt want hij overleed op 27-1-1945 in Northwood, de marinebasis nabij Londen. Zijn stiefzus Jeanne ontving in april 1945 bericht dat hij in januari overleden was aan bloedvergiftiging. Gerard Dogger (zie onder) kende Hans van de Marine en volgde hem op als commandant op de MTB 202 in mei 1944.

Zoon *Willem ('Pim') Bommezijn* bezocht de Nutsschool in de Willem Lodewijklaan in Den Haag en woonde enige tijd in Rheden (informatie Fred Bommezijn). Hij werd in Belfort (Frankrijk) gevangen genomen, mogelijk toen hij naar Engeland probeerde te ontvluchten. Zijn moeder zette in augustus 1945 een advertentie in *Het Parool* waarin om informatie gevraagd werd. Zij schreef later (bij de aanvraag voor Erelijst) dat hij bij die vlucht mogelijk hulp van de Ordedienst kreeg, maar dat zowel zij als zijn vader op dat moment al gevangen waren. Willem overleed in Bützow, Duitsland in maart 1945.[15]

1940-1945

Het echtpaar Bommezijn woonde aan het begin van de oorlog op Sweelinckplein 85 in Den Haag. Zij worden door Gerard Dogger[16] en in de biografie van Peter Tazelaar[17] genoemd als 'duikadres'. Ook in de beschrijving van het Londense manuscript staat dat zij zich met het verzet (onderduik van Engelse piloten) bezighielden.[18] Adri Bommezijn, president van de Haagse arondissementsrechtbank, sprak zich vlak na het uitbreken van de oorlog zeer mild uit over diefstal van petroleum.[19] Later (januari 1943) werd hij door Arthur Seyss-Inquart ontslagen.[20]

Gerard Dogger beschrijft Jeanne Bommezijn als hij net niet gearresteerd wordt:

> "Ik ben weer terug op mijn kamer en zit net aan het middagmaal, als Bolle Bet naar boven roept dat er telefoon is. Het is mevrouw Bommezijn van Sweelinckplein 84, die zegt dat ik onmiddellijk bij haar moet komen. En als mevrouw Bommezijn 'onmiddellijk' zegt, dan doe je dat, zelfs al ben je aan de maaltijd. Zij is de moeder van mijn jaargenoot adelborst Hans Bommezijn die in de meidagen naar Engeland ging – een vrouw met een sterk karakter die onzin slecht verdraagt.
> Ik stap dus meteen op de fiets en peddel linksom langs het ovale plein naar hun huis.
> 'Ik weet het niet, Gerard,' zegt zij als ze de deur opendoet, 'maar er waren hier zonet twee rare mannen met een auto die jou wilden spreken. Ze dachten dat je hier woonde. Ze gaven me een onprettig en onrustig gevoel

---

[12] Navraag gedaan bij ITS in Bad Arolsen, maar nog geen antwoord.

[13] V.J.L. Blom, Gedenkboek *Enys House 1940-1946; het Koninklijk Instituut voor de Marine gedurende de Tweede Wereldoorlog*. Bergen N.H.: Bonneville, 1992, 183 p.; p. 31. De opleiding ging verder in Enys House, Falmouth, maar Hans die behoorde tot de promotie van 1938 werd in Londen te werk gesteld (Blom, p. 38). In totaal konden 84 adelborsten in mei 1940 naar Engeland vluchten.

[14] unithistories.com.

[15] nog uitzoeken hoe en waarom.

[16] Gerard Dogger, *De vierkante maan; een persoonlijk oorlogsrelaas*, Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1979, 304 p.

[17] Victor Laurentius, *De grote Tazelaar: ridder en rebel*. Den Haag: Stichting Peter Tazelaar, 2009, p. 102.

[18] Ik heb hier tot op heden nog geen concrete aanwijzingen voor gevonden, behalve het naoorlogse briefje van dhr. Walsh.

[19] Zie Arie van Tienhoven, 'Familie, herinneringen en toeval, een kleine bijdrage ter ere van Mr. A.B. Bommezijn' in *Pro memorie: bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, vol. 8 (2006), nr. 2, pp. 308-316; p. 312.

[20] Van Tienhoven, p. 313.

alsof er groot gevaar dreigt en daarom belde ik je.'
Ik heb niet veel contact gehad met de familie Bommezijn en maak dus wat geruststellende opmerkingen. Mevrouw Bommezijn kan niets van mijn activiteiten weten; in feite weet niemand buiten mijn verzetskring daarvan en daarom bedank ik haar, met mijn hoofd meer bij mijn onafgenutigde lunch dan bij het Delftse avontuur. Langs de andere kant van het plein fiets ik terug en dan zie ik voor de deur van mijn pension een auto staan. Ik besluit toch maar linksaf te slaan, want die auto is van de politie, het staat er heel klein achterop."[21]

Het echtpaar was betrokken bij de verzetsorganisatie Ordedienst (OD), verborg onder andere koeriers en zendinstallatie. In haar aanvraag voor plaatsing op de Erelijst omschrijft Jeanne haar echtgenoot als "hij financierde alle en steunde alles wat anti-Duits was, zelfs als hij daardoor zelf gebrek moest lijden".

De Ordedienst

De Ordedienst in Den Haag werd door inzet van een verklikker (V-Mann George Ridderhof) opgerold. Eerst werd een geplande ontsnapping naar Engeland bekend (ook beschreven door Erik Hazelhoff Roelfzema). Willem Pasdeloup, bijgenaamd Padje, werd daarbij opgepakt op 17 januari 1942. Bang voor het lot van zijn verloofde, de half-Joodse Wiesje Bendien verraadde hij de organisatie waarbij een golf van arrestaties verricht werd.[22] Pasdeloup werd op 11 januari 1943 door het verzet geliquideerd. In het eerste OD-proces werden veel mensen ter dood veroordeeld (72 gefusilleerd); enkelen werden 'abgetrennt' en naar kampen in Duitsland gestuurd. Het echtpaar Bommezijn is zeer waarschijnlijk ook tengevolge van dit verraad opgepakt en vanaf 13 maart 1942 opgesloten in het Oranjehotel.[23]

Adri Bommezijn

Adri Bommezijn wordt vanuit het Oranjehotel in november 1942 overgeplaatst naar Amersfoort, Vught en Haaren (februari-maart 1943),[24] maar hoewel hij wel opgepakt was met mensen van de OD was hij was niet betrokken in het tweede OD-proces. Later werd hij via Vught, Amersfoort (23-10-1943), Natzweiler, Dachau (september '44) en Natzweiler als *Nacht und Nebel*-gevangene doorgevoerd naar Vaihingen, waar hij op 31 januari 1945 overleed. Floris Bakels,[25] die ook aan de Leidse universiteit rechten gestudeerd had noemt hem verschillende malen, onder andere omdat zijn schoenen gestolen zijn; ook beschrijft verschillende sterfgevallen, waaronder Bommezijn.

Het Oranjehotel

De Scheveningse gevangenis werd in de volksmond 'Het Oranjehotel'[26] genoemd vanwege de Nederlanders die zich verzetten tegen de bezetters. Vanuit het Oranjehotel zijn 215 gevangenen ter dood veroordeelden geëxecuteerd op de Waalsdorpervlakte. Vele anderen werden naar kamp Amersfoort, Vught, Westerbork of Duitse kampen getransporteerd, en een aantal werd vrijgelaten. Naar schatting hebben zo'n 25.000 mensen in het Oranjehotel gevangen gezeten. Meestal bevonden zich zo'n 1200 – 1500 gevangenen in het Oranjehotel, met meerderen in één cel. Precieze gegevens ontbreken, omdat de Duitsers aan het eind van de oorlog hun archieven over de gevangenis hebben vernietigd. Jeanne zit ongeveer een jaar in het

---

[21] Dogger, 1979, p. 68.

[22] Andere bronnen noemen marconist Van de Reyden, opgepakt op 12 februari 1942 – het begin van het Englandspiel – als verrader.

[23] Jeanne Bommezijn vermeldt in haar naoorlogse verslag (Rode Kruisdossier, NRK-dossier EU 160.313 J.H. Bommezijn-Rochemont) de namen van Gerrit Krediet (1885-1945), generaal Van de Kasteele (1884-1945), Max Moonen (1914-1943), Gerard Vinkesteijn (1907-1943), [Anton] Abbenbroek (1917-1943), Dora en Tita Gorter en Zus Pieterse. Zij werden allen gearresteerd tussen 12 februari en 6 maart 1942. De eerste twee werden net als Adri Bommezijn *abgetrennt*, de andere mannen werden in het kader van het Tweede OD-proces op 29 juli 1943 gefusilleerd. De vrouwen werden naar Ravensbrück vervoerd (zie onder). Mevrouw Van de Kasteele (niet genoemd oor Jeanne Bommezijn) werd 13 maart 1942 gearresteerd en op 14 maart 1942 vrijgelaten.

[24] Rode Kruisdossier NRK-dossier EU 12.154, A.B. Bommezijn.

[25] Floris B. Bakels, *Nacht und Nebel: mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen*. Kampen: Omniboek 2009, 381 p., 1e druk Amsterdam: Elsevier 1977; 17e druk 2009 met epiloog; p. 230 schoenen gestolen en p. 271 overlijden.

[26] Zie ook www.oranjehotel.nl.

Oranjehotel (van 13 maart 1942 tot 17 maart 1943). Er is een geborduurde zakdoek (zie kleurenbijlage)[27] met zo'n veertig namen daarop van vrouwen die in de periode juni 1942 tot medio 1943 gevangen zaten, onder andere in cel 385 en cel 383. Een aantal vrouwen wordt net als Jeanne doorgevoerd naar Ravensbrück, onder andere de zussen Titia en Dora Gorter. Zij hebben ook ander borduurwerk uit het Oranjehotel gesmokkeld, waardoor het een idee geeft van de dagorde (zie kleurenbijlage). De zussen Gorter zitten in het Oranjehotel sinds februari 1942.[28] Zij worden eerder dan Jeanne naar Ravensbrück vervoerd en sterven daar allebei (wat Jeanne beschrijft). In het transport naar Ravensbrück van maart 1943 zit ook Katharina de Gruyter- Winkler Prins die eveneens veroordeeld is vanwege pilotenhulp,[29] weduwe De Keizer-Groenestein en Josina Ernst die voor Jodenhulp veroordeeld waren en Frederika Kühlmann die ook voor illegaal werk opgesloten was.[30]

Ravensbrück

Ravensbrück ten noorden van Berlijn gelegen aan de rivier de Havel was een concentratiekamp speciaal voor vrouwelijke gevangenen. Vanaf de stichting van het kamp in 1939 tot de bevrijding in 1945 zaten er zo'n 132.000 vrouwen en kinderen en 20.000 mannen gevangen, waarvan tussen de 40.000 en 50.000 omkwamen.[31] *Ravensbrück* van Sarah Helm geeft een overzicht over wat er allemaal in het kamp gebeurde, al wordt er weinig over de Nederlanders geschreven (dit waren er zo'n 1000 waarvan er 215 in het kamp overleden).[32] Vlak voor het eind van de oorlog werden zo'n 7.500 gevangenen met witte bussen naar Zwitserland, Frankrijk, Denemarken en Zweden vervoerd, de andere gevangenen werden lopend geëvacueerd en bij de bevrijding trof het Rode leger nog 2.000 zieken aan. In totaal 280 Nederlanders kwamen via Zweden weer naar Nederland (sommigen bleven ook in Zweden wonen). De eerste vrouwen in Ravensbrück waren 'Indische gijzelaars' en communisten. In september 1944 kwam een groot transport uit Vught (653 Nederlandse vrouwen) aan in Ravensbrück; een aantal vrouwen werd vrij snel daarna doorgevoerd naar Dachau of Reichenbach.

Jeanne werd in maart 1943 naar Ravensbrück vervoerd, de reis duurde drie weken en ging via Utrecht, Kleef, Düsseldorf en Berlijn.[33] Zij kreeg nummer 18735. Hoe haar verblijf in Ravensbrück is staat hieronder uitgebreid beschreven. Naderhand (briefje van K. Walsh 1948) beschrijft ze dat ze niet wist wat een concentratiekamp was, en als ze het geweten had dat ze liever dood was gegaan, maar dat de gedachten aan haar familie haar in leven gehouden hadden.

Agnès van Boetzelaer-de Beaufort heeft verschillende briefjes[34] bewaard die de Nederlandse gevangenen onderling uitwisselden om elkaar op de hoogte te houden. Deze 'wasbriefjes' vormden met de agenda van Agnès uit Zweden de basis voor *Alleen de toekomst kan je ontnomen worden*.[35] In een van de briefjes (gedateerd 21 december '44) geschreven door Zus staat "Jeanne B. heeft zich opgegeven als kraamverzorgster" en onderaan "Janne B draagt Vondel voor op Kerstavond". Ook over de gebeurtenissen in februari 1945 wordt geschreven:

---

[27] NIOD, https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=298&miaet=1&micode=850&minr=1413426&miview=inv2

[28] Laurentius, 2009, p. 104; zie ook http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/GorterDora.

[29] Van de 25 vermeldingen van pilotenhulp in het Gastenboek van het Oranjehotel (Weber, http://www.oranjehotel.org/wp-content/uploads/namen_Weber.pdf) zijn er 10 ter dood veroordeeld en 1 tot levenslang. Vier mannen zijn daadwerkelijk gefusilleerd.

[30] Gegevens http://www.oranjehotel.org/historie/namen-gevangen/, gastenboek opgesteld door E.P. Weber. Deze lijst is echter verre van volledig, Jeanne Bommezijn bijvoorbeeld staat er niet in vermeld.

[31] Sarah Helm, *Ravensbrück: geschiedenis van het concentratiekamp voor vrouwen*, Amsterdam: Ambo/Anthos, 2015, 800 p., vertaald uit het Engels *If this is a woman. Inside Ravensbrück: Hitler's concentration camp for women*. Londen, Little Brown, 2015; p. 719

[32] http://www.ravensbruck.nl/het-kamp/slachtoffers/, Withuis tussen de 200 en 300, oorlogsgravenstichting 257.

[33] Rode Kruisdossier, NRK-dossier EU 160.313 J.H. Bommezijn-Rochemont.

[34] NIOD, ingang 503.5 Clandestiene briefjes van medegevangenen aan Agnes van Boetzelaer, 8 december 1944 - 26 maart 1945 en z.d.

[35] Illy van Voerst van Lynden, *Alleen de toekomst kan je ontnomen worden; de oorlogsjaren van Agnès de Beaufort*. Bussum: MagentaXtra, 2015, 246 p.; citaat over kerstavond op p. 67.

> "Alle Hollanders van bl. 5 zijn ook weggegaan vandaag, behalve die werkten natuurlijk, dus Hoek en Jeanne B. en Leni, Non Morée, Non Verst., Ineke (die nu in de kolonne van Non V. is) en Freddie (bl. 8 als verpleegster) zijn er nog […] Het lamste is dat bijna alle breisters naar het *Jugendlager* vertrokken zijn. Mien en Trien vrijwillig omdat Cor Storm mee moest, zo ook Nelia, Berlijntje en Mevr. Kuiken. […] Hoekje en Jeanne B. zijn per ongeluk hier gebleven, Eva omdat ze als Zimmerdienst achter de muur zou komen bij Reina en Jeanne omdat ze bij de Polit. Abt. Moest komen, voor een brief van haar dochter! Ze werken nu beiden bij Hans en René in de Kolonne."[36]

Bij het verslag van Jeanne Bommezijn hierover staan meer gegevens over deze transporten die voor een slagveld onder de Nederlanders in Ravensbrück zorgden. Anne Berendsen schrijft over Jeanne als ze meldt wie er allemaal naar Uckermark vervoerd worden: "Alleen Jeanne is gebleven, vol plannen als altijd."[37] Anne werd zelf in april 1945 naar Mauthausen vervoerd en maakte de bevrijding van Ravensbrück en de ontruiming via de witte bussen niet mee.

Zweden

De vrouwen van Ravensbrück worden namelijk in april door het Zweedse Rode Kruis, onder leiding van Graaf Bernadotte, uit het kamp gehaald en naar Denemarken en Zweden vervoerd. Een eerder transport met verschillende Franse (*Nacht und Nebel*)vrouwen is al naar Zwitserland in vrijheid gebracht. Op 24 april zijn twee transporten (van 786 en 360) vrouwen naar Denemarken (Padborg) vervoerd, en later naar Malmö, waar Jeanne gehuisvest werd in het Nya Museeum. Op 3 mei werd de groep vrouwen naar Göteborg gebracht waar ze in Skåtas[38] in quarantaine gehouden werden om epidemieën te voorkomen en aan te sterken. De vrouwen verbleven in groepjes van 16 in stuga's. Omdat de vrouwen naderhand in Zweden beschikking hadden over pen en papier zijn er verschillende verslagen van. Waarschijnlijk heeft Jeanne Bommezijn ook in Zweden haar verhaal aan papier toevertrouwd, al kan ze ook net als Agnès van Boetzelaer papiertjes meegesmokkeld hebben. Hoe de reis naar Zweden verliep is hieronder te lezen. Er is zelfs een filmpje gemaakt van de vrouwen die aankwamen in Zweden, waarop Trien de Haan,[39] een communistische medegevangene, geïdentificeerd is. Jeanne Bommezijn staat op de inventarisatielijst onder Baronesse Agnes van Boetzelaer. Haar medegevangene To Frank-Stoltz maakte op 28 april een portret in Malmö met de titel 'Aan het begin van de vrijheid'.[40]

Terug in Den Haag

Op 29 juli 1945 keerde Jeanne Bommezijn weer terug naar Den Haag, zij betrok weer het huis aan het Sweelinckplein 85. De *sacharbeiter* [41]die haar ondervraagd had bleek 'te zacht' te zijn geweest en was naar het Oostfront gestuurd en daar omgekomen. De toezegging die hij gedaan had dat hun huis niet leeggehaald zou worden was wel gestand gedaan (naoorlogse informatie van K. Walsh). Haar echtgenoot en zoons waren omgekomen, haar oudste zoon heeft de oorlog als KNIL-soldaat in Japanse gevangenschap doorgebracht. In december 1945 tekende zij de overlijdensakte van haar echtgenoot.[42]

Floris Bakels beschrijft dat hij later (na de bevrijding) naar de arrondissementsrechtbank ging:

> "Een zeer bijzondere beleving was de volgende: de president van de Arrondissementsrechtbank te 's-Gravenhage aan wie ik het overlijden van rechter mr. A. B. Bommezijn had gemeld, nodigde mij uit een mondeling verslag te komen doen voor de rechters. Toen ik op de afgesproken dag verscheen trof ik wel vijftig mensen aan: rechters, officieren van justitie, griffiers, advocaten. Ik deed mijn verslag. De president bedankte

---

[36] Van Voerst van Lynden, 2015, p. 87.

[37] Anne Berendsen, 1946, p. 160

[38] Zie ook Van Voerst van Lynden, 2015, p. 126-133, het Zweedse woord skåta betekent ekster, de vrouwen maakten het grapje dat ze verhuisd waren van de Ravenbrug naar de Eksterheuvel.

[39] Zie biografie van Bart Lankester, *Kom vrouwen, aangepakt! De revolutie van socialiste Trien de Haan*. Amsterdam: Prometheus, 2017. Trien was even oud als Jeanne (1891-1986), maar had een geheel andere jeugd en leven.

[40] http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.508915; er is ook een dubbelportret van Jeanne en Nel gemaakt door To Stoltz in 1943:
http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.232880.

[41] Dit was een jurist die iemand bijstond bij de rechtszaak, waarschijnlijk bedoelde Jeanne Bommezijn haar verhoorder (ik heb geen procesverslag of veroordeling kunnen vinden). In het Rode Kruisdossier noemt ze de naam Wigman.

[42] 's-Gravenhage Overlijden 1945 serie A, Akte 4891.

mij. Hij zei ongeveer dit: 'Wij wisten dat collega Bommezijn en zijn vrouw zich bezighielden met verzetsdaden. o.a. pilotenhulp. Ik heb hem dikwijls gewezen op de risico's die hij daarmee liep en het daaraan verbonden levensgevaar. Hij heeft mijn waarschuwingen in de wind geslagen en is doorgegaan. Helaas heeft hij zijn activiteiten dan ook met de dood moeten bekopen.' De lezer begrijpt hoe ik hierover dacht. Ik ben maar gauw weggegaan. Mevrouw Bommezijn heeft o.a. Ravensbrück overleefd. Zij is jaren geleden overleden."[43]

Jeanne schrijft verklaringen voor Adriaan en haar omgekomen zoons zodat zij worden opgenomen op de Erelijst van gevallenen.[44] In maart 1946 verkreeg Jeanne rechtsherstel voor het ontslag van haar man en een schadeloosstelling.[45] Zij overleed in Den Haag op 13 januari 1958 en werd gecremeerd in Driehuis-Westerveld.

Over de tekst

In het NIOD wordt al sinds 1945 of 1946 een handschrift van 103 pagina's bewaard.[46] De achternaam van de auteur is als De Rochemond opgenomen in de catalogus met de volgende omschrijving:

"Volgens eigen zeggen noteert de auteur flitsen en beelden van het vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück die niet de pretentie hebben het leven daar volkomen weer te geven. Ze legt haar herinneringen vast om buitenstaanders een flauwe weerspiegeling te geven van het verschrikkelijke leven in het kamp waar zij in een hel van angsten en spanningen leefde. Hoewel de ergste gebeurtenissen de lezer bespaard zijn, hoopt de auteur dat de bevolking van Nederland niet zal vergeten welk ontzettend lijden de vrouwen in Ravensbrück hebben moeten doorstaan. Ze eindigt haar memoires met de bede 'mogen de tranen niet tevergeefs, het leed niet voor niets geleden, de doden niet voor een dood ideaal gestorven zijn'."

Bij bestudering bleken er twee uitgetypte teksten van het Nederlandse verslag in het Imperial War Museum te liggen. Door het taalgebruik (onder andere het opvallende 'aufzieherinnen') is het aannemelijk dat Jeanne de tekst zelf vertaald heeft. Een van de teksten is duidelijk een doorslag (inclusief carbonvlekken). Op de achterkant staat een naam en adres in Hamburg.
De teksten zijn in 2005 aan het Imperial War Museum toegestuurd door de echtgenote van K. Walsh. Hij was in 1948 in Den Haag met Jeanne Bommezijn in contact gekomen en had een overdruk van haar Engelse verslag meegenomen. Uit de brief bij het manuscript blijkt dat ze als ze van tevoren had geweten wat een concentratiekamp inhoudt, ze er liever niet aan begonnen was. Ook merkte hij op dat ze liever Engels met hem sprak dan Duits.
De indeling van de Engelse tekst, met onderverdeling in 9 hoofdstukjes en stippellijnen om verschillende onderverdelingen te maken is overzichtelijker dan het Nederlandse handschrift en heb ik daarom 'toegepast' op de Nederlandse versie. De bede waarmee de Engelse versie opent, staat in het Nederlands manuscript helemaal achteraan. Ook deze wijziging heb ik overgenomen.
Verder heb ik omwille van de leesbaarheid de hedendaagse spelling gebruikt; het veelvuldig gebruik van 't heb ik wel aangehouden.
Enkele zaken zijn opmerkelijk en heb ik ook behouden. Ten eerste noemt Jeanne de opzichteressen consequent *Aufzieherin* (opvoedster) in plaats van het gebruikelijke *Aufseherin.* Dit heeft mogelijk twee oorzaken, de eerste dat haar Duits vooral van horen zeggen is (dus niet op school geleerd), waardoor sommige andere woorden ook fonetisch weergegeven zijn (zoals Binzelplatz). De andere reden dat ze bij de openingsspeech van Hansi Goudtand te horen heeft gekregen dat ze hier ter opvoeding zijn (zie III). Ook gebruikt ze vaak vijf puntjes achter elkaar als gedachtepuntjes, omdat ze dat in het Engels consequent heeft gedaan, heb ik dat ook in de Nederlandse tekst zo aangehouden.

Literatuur

Bakels, Floris B., *Nacht und Nebel: mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen*. Kampen: Omniboek 2009, 17e druk, 381 p., 1e druk Amsterdam: Elsevier 1977.17e druk 2009 met epiloog.
Berendsen, Anne, *Vrouwenkamp Ravensbrück*, Utrecht: W. de Haan, 1946, 208 p.

[43] Floris B. Bakels, *Nacht und Nebel: mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen*. Kampen: Omniboek 2009, 17e druk, 381 p., 1e druk Amsterdam: Elsevier 1977; p. 366.

[44] NIOD-lijsten.

[45] Van Tienhoven.

[46] NIOD. 244.276.

Blom, V.J.L., *Gedenkboek Enys House 1940-1946; het Koninklijk Instituut voor de Marine gedurende de Tweede Wereldoorlog*. Bergen N.H.: Bonneville, 1992, 183 p.
Brandt-Carey, Kathleen, *Ridder zonder vrees of blaam, het leven van George Maduro 1916-1945.* Houten: Spectrum, 2016, 422 p.
Dogger, Gerard, *De vierkante maan; een persoonlijk oorlogsrelaas*, Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1979, 304 p.,
Fasseur, Cees, *Indischgasten*. Amsterdam: Bert Bakker, 1997, 314 p.
Graaff, Bob de, en Lidwien Marcus, *Kinderwagens en korsetten; een onderzoek naar de sociale achtergrond van de rol van vrouwen in het verzet, 1940-1945.* Amsterdam: Bert Bakker, 1980, 159 p.
Helm, Sarah, *Ravensbrück: geschiedenis van het concentratiekamp voor vrouwen*, Amsterdam: Ambo/Anthos, 2015, 800 p., vertaald uit het Engels door Corrie van den Berg en Carola Kloos, *If this is a woman. Inside Ravensbrück: Hitler's concentration camp for women*. Londen, Little Brown, 2015.
Lankester, Bart, *Kom vrouwen aangepakt! De revolutie van socialiste Trien de Haan*.Amsterdam: Prometheus, 2017, 343 p.
Laurentius, Victor, *De grote Tazelaar: ridder en rebel*. Den Haag: Stichting Peter Tazelaar, 2009, 224 p.
Liaut, Jean-Noel, *De Javaanse; het turbulente leven van Toto Koopman*. Rotterdam: Ad. Donker, 2013, orig. Frans *La Javanaise*, Éditions Robert Laffront, 2011 vert. van Ed. van Eeden, nawoord Victor Laurentius, 191 p.
Müller, Charlotte, *Die Klempnerkolonne in Ravensbrück; Erinnerungen des Häftlings Nr. 10787*. Berlin: Dietz Verlag, 1983, 1e druk 1981, 224 p.,
Nolet, Anneke, *Ene mejuffrouw Van Velzen 1894-1967; Inspectrice van de Nijmeegse kinderpolitie en verzetsvrouw*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2013, 155 p. 9789056254025
Tienhoven, Ari van, met een nalezing door Chris Streefkerk, 'Familie, herinneringen en toeval, een kleine bijdrage ter ere van Mr. A.B. Bommezijn' in *Pro memorie: bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, vol. 8 (2006), afl. 2, pag. 308-316.
Olivier-Vonk, Gusta, *Haar leven was strijd; het leven van Coba Veltman, met gebruik van haar eigen memoires*. Uitgegeven in eigen beheer, H. Olivier, 2006, 75 p.
Pechler, Robert Paul, *Genealogie van het geslacht de Rochemont*. Zwolle: R.P. Pechler, 1994, 218 p.
Voerst van Lynden, Illy van, *Alleen de toekomst kan je ontnomen worden; de oorlogsjaren van Agnès de Beaufort*. Bussum: MagentaXtra, 2015, 246 p.
Withuis, Jolande, *Na het kamp; vriendschap en politieke strijd*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2005, 543 p.

Link naar Imperial War Museum: http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1030013527
Link naar NIOD: https://www.archieven.nl/nl/search-modonly?mivast=298&mizig=210&miadt=298&micode=244&milang=nl&mizk_alle=bommezijn&miview=inv2
Link naar geborduurde zakdoek Oranjehotel: https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=298&miaet=1&micode=850&minr=1413426&miview=inv2
Link naar aankomst in Zweden: http://everyfacehasaname.com/every-face-has-a-name/

Wat men nooit meer vergeten kan

Aan de lezers[47]

Deze flitsen, beelden uit Ravensbrück, willen niet de pretentie hebben, dat ze 't leven daar volkomen hebben weergegeven. Indien men dat zou moeten doen, dan zou men dikke boekdelen vol kunnen schrijven. Dit is alleen geschreven om buitenstaanders een flauwe weerspiegeling te geven van 't verschrikkelijke leven dat we te Ravensbrück hadden, de hel van angsten en spanningen waarin wij ons dagelijks bevonden. De ergste gebeurtenissen zijn de lezer bespaard, een gewoon en normaal mens zou zich toch geen voorstelling kunnen vormen van de betreffende dingen die zich daar afspeelden. Alles wat hierin geschreven staat is waar gebeurd. Bovenal is doel van dit werkje dat de bevolking in Nederland niet zal vergeten welk ontzettende lijden zij die daar waren moesten doorstaan, aleer zij 't leven lieten en dat dit lijden alleen geleden werd voor dit ene grote doel: Nederlands vrijheid. Nederlands algeheel herstel.

I

"Aussteigen, d'r aus, d'r aus, schnell, schnell, loss, loss." De aufzieherin zwaait met haar stok en de gevangenen, versuft door 't verblindende daglicht vallen en buitelen naar buiten. 't Zijn er weer honderden,

"Zum funf, schnell, zum funf." Weer dreigend zwaait de stok. De lagerpolitie sleurt, duwt, grijpt, totdat een mensenrij zich gevormd heeft in een lange slinger vijf aan vijf. De Nederlanders zijn bij elkaar gekropen en kijken nieuwsgierig rond. " 't Lijkt niet zo slecht", fluistert er een. De barakken, nog groen geschilderd, liggen te blakeren in de middagzon. Hier waar wij staan zijn perken met bloemen, viooltjes en vergeet me nieten. De eerste indruk viel ons geweldig mee. We hadden ons verschrikkelijke voorstellingen gemaakt, concentratiekamp, dat betekende een langzame maar zekere dood tegemoet gaan, maar daar zag 't hier nu helemaal niet naar uit. We werden haast vrolijk en maakten grapjes over 't werk, wat we te doen zouden krijgen, over ons leven.

We waren vol moed en hoop. Tenslotte of we nu communistisch[48] of oranjegezind[49] waren, we vochten tegen één vijand, 't gehate Duitsland. Wie vecht voor een ideaal laat zich niet zo snel te neerslaan en wij, wij wisten dat we strijders waren voor Nederlands vrijheid. Dat we nu toevallig gepakt waren door verraad of door een ongelukkige omstandigheid, dat konden wij niet helpen, maar we deden allen ons best de moed er in te houden en daarom lachten we, al dachten we aan ons land, onze familie, aan alles wat we achter lieten, daarom maakten we grapjes, wrange grapjes, want wie goed luisterde, kon merken dat ze gemaakt werden om de angst te verbergen en….. de tranen.

II

Na een paar uren zo gestaan te hebben moesten we binnen komen in 't kantoor van de S.S. (de Schreibstube). Hier zaten de S.S. mannen met bundels papieren voor zich, onze dossiers waarin uitvoerig vermeld stond waar we ons aan hadden schuldig gemaakt. Gecontroleerd werden onze geboortedatums, nationaliteit en signalement. We kregen een papiertje met een nummer en moesten weer in rijen van vijf wachten voor een ander gebouw, 't badhuis.

Met een 20tal tegelijk gaan we binnen. Alles moeten we afgeven, onze kammen, onze haarspelden, tassen, kleren, letterlijk alles wat we hadden aan bezittingen, tot zelfs ons nieuwe pas gekregen nummer, waarvan we de betekenis toen nog niet begrepen. Alleen een zakdoek en een stukje zeep, wanneer we dat

---

[47] In het Nederlandse handschrift staat deze opdracht helemaal achteraan (p. 103), maar omdat ze Engelse tekst hiermee begint en het een korte samenvatting en plaatsing van de tekst is, heb ik het ook in het transcript vooraan geplaatst.

[48] Enkele communistes hebben lang in het kamp gezeten, o.a. Trien de Haan, Mien Sneevliet-Draaijer, Niesje Bloem-Paul (wiens naam ook op de zakdoek uit het Oranjehotel staat) en de Groningse Grietje van der Molen, Lien Niehoff en Jo Moreu-Sprietsma.

[49] Nelia Epker (1901-1977) zat in het Oranjehotel van 12-3-41 tot 27-10-41 en werd als vierde Nederlandse vrouw in Ravensbrück geïnterneerd. Zij was gearresteerd voor 'symbolisch' verzet – als verloskundige had zij de ouders van Irene Beatrix Juliana Wilhelmina Niehot in de *Haagsche Courant* gefeliciteerd met hun dochter(zie ook De Graaff en Marcus, 1980, p. 22). Zij werd ook met de witte bussen naar Zweden vervoerd en zette na de oorlog haar verloskundige praktijk voort.

tenminste nog hadden, mochten we houden. In een lange rij, zoals God ons geschapen had, oude en jonge, mooie en lelijke, stonden we daar om nagekeken te worden op luizen, schaamluizen, kleerluizen, hoofdluizen. Wie een neet in 't haar had werd onmiddellijk kaal geschoren ook op andere plaatsen en daar velen van ons niet vrij waren van ongedierte, was geen wonder want we waren 3 weken op transport geweest in gevangenissen en wartsräumen waar een onbeschrijflijke smerigheid en verwaarlozing heerste, waar wandluis zelfs overdag over de banken kropen, waar misdadigers, hoeren en werkwilligen samen met ons tesamen werden opgepropt. Soms was de ruimte zo beperkt, dat we zelfs zittende moesten slapen op de kibbelton.[50] Van velen ging 't haar er ook af, wat dat zeggen wil kan niemand begrijpen die 't zelf niet heeft meegemaakt. 't Geeft een gevoel van grote vernedering en schande. Na de douche moesten we in lange rijen staan voor de dokter. 't Was zo'n vreemd geval die lange eindeloze rij van naakte lichamen en al die kale koppen. 't Gaf menigeen van ons een gevoel van schrik, dat we dachten: "Wat staan we hier zo met mannen door elkaar," totdat we tot de werkelijkheid terugkwamen en ons herinnerden dat deze stakkers geschoren waren. Allen moesten defileren voor de dokter, die daar stond met z'n staf en een paar gevangenen als helpsters.

"Du, was has du gemacht?" vroeg hij me toen ik voor hem stond.

"Ich weiss nicht"

"Also unschüldig", en tegelijk kreeg ik een klap tegen mijn naakte lijf dat ik een meter verder op de grond lag. Dit was de kennismaking. Na de inspectie krijgen we een katoenen hemd, een broek en een gestreepte jurk, ook een soort hemd, een paar vodden van kousen, en klompen van schoenen aan. Wij zijn gekeurd, dit was 't onvergetelijke moment dat wij ons 'Mens zijn' af hadden gelegd. Hoewel onze nummers en driehoeken er nog niet waren, waren we ineens nummer geworden, een niets, een vergetene, een verwerpeling.

"Zum funf, loss, loss, schnell, weer vormde zich buiten een lange rij. De verandering die we hadden ondergaan is niet te beschrijven, wij waren, hoewel gevangenen, tot nog toe mensen, nu waren wij een onherkenbare troep uitgestotenen, onze haren afgeknipt of in een vlechtje glad naar achteren, met gestreepte gore gevangenis jurken, die of te groot of te klein waren, waardoor we er grotesk of bespottelijk uitzagen, schoenen waar we of nauwelijks op konden lopen, afgezakte kousen.

Ja, ja, al wat een Duitser doet, doet hij 'gründlich' de verandering aan ons geschied was 'gründlich'. Toch lachten wij toen nog wij konden dat nog lachen, lachen als je hart bloedt als je eigenlijk kermen wilt van pijn, pijn zo groot, zo verschrikkelijk dat je alleen maar lachen kunt zoals wij dat deden, alleen maar lachen.

III

We moesten naar blok 11, quarantaine blok, drie weken achter tralies. In deze tijd mogen we met niemand in aanraking komen, want de Duitsers zijn verschrikkelijk bang voor ziekte, en misschien kon één van ons tyfus, of dysenterie, of roodvonk of difterie hebben, dus zitten we daar, grotendeels met polen en russen. De blockälteste heeft een groene winkel (driehoek), wat betekent dat een misdadigster is zo wordt mij verteld. Zij is klein, heeft een goud gebit en wordt daarom door ons Hansi Goudtand[51] gedoopt. De volgende dag houdt ze voor ons een rede, ze legt ons uit wat 't concentratiekamp is, ze vertelt dat ze hier al vier jaren zit, dat 't concentratiekamp hard en verschrikkelijk is, geen genade kent, dat we hier allen zijn om te werken in 't belang en voor de opbouw van Duitsland. Dat, wanneer we onze plicht vervullen, we misschien in leven zullen blijven, maar zo niet dat men ons zal straffen, en dat deze straffen geen kinderspel

---

[50] Ook een van de Duitse woorden die overgenomen werd, *Kübelton* is de ton voor het doen van de behoeften. Werd ook al zo genoemd in het Oranjehotel.

[51] Twee andere getuigenissen spreken van Goldhansi (Helm, GB p. 98 haalt Edith Sparmann (8291) en Charlotte Müller aan. Müller (1983, pp. 13-16) heeft nummer 10787, ze schrijft dat ze uit Wenen komt en een groene driehoek draagt vanwege veroordelingen voor diefstal. Ze heeft veel goud in haar mond, en is bang dat de S.S haar daarom op een moment zal laten vermoorden. Zij werkt een aantal jaar als blockälteste van het blok voor nieuw aangekomenen. Hansi's goudschat (ze had een neus voor verborgen trouwringen en andere meegesmokkelde kostbaarheden) werd tijdens de blokdoorzoekingen gevonden en vlak voor de evacuatie van Ravensbrück werd zij door de S.S. doodgeschoten. Müller arriveerde in april 1942 en had als loodgieter de mogelijkheid zich door het kamp te bewegen.

zijn, dat weinigen de bunker nog levend verlaten, dat lijfstraffen ter opvoeding gegeven worden, zo ook b.v. drie dagen geen eten of soms nog wel langer. Ook vertelt ze ons van 't strafblok en nog heel veel meer, en dat alles is uitsluitend en alleen om ons ten goede te veranderen opdat we onze krachten geven aan de opbouw van Duitsland.

……

In Hansi Goudtands blok is 't brandschoon. We mogen nooit op schoenen in 't blok lopen, luizen zijn er niet, hoewel 't blok zo vol is dat we een krukje met ons vieren moesten delen, en wie er verder geen stoel heeft moet maar staan. 's Nachts om kwart over drie moeten we op, om 4 uur gaat de sirene voor 't apèl,[52] dat afgenomen wordt door een 'aufzieherin' in de kleine met tralies afgesloten ruimte. Hansi laat ons apèl staan in mooie rijen van tien, een armsafstand moet er zijn tussen jou en je vorderman, dat is degene die voor je staat en een elleboog met degene die naast je staat. De kleine vrouwen voor, de grote achter, 't geheel moet een indruk maken van netheid, orde en discipline. Zo staan wij uren, uren en nog eens uren. Geen mantel, niets dan 't dunne hemd en de dunne jurk. Wanneer 't droog weer is boffen we, maar o wee wanneer 't hagelt of sneeuwt of regent. De gevangenen moeten gehard worden en 't is goed dat ze dit voelen. Dan hadden ze er maar voor moeten zorgen dat ze hier niet kwamen, dan hadden ze maar in plaats van zo dwaas te doen om zich te verzetten tegen de Duitse bezetting moeten meehelpen op te bouwen voor Duitsland en Duitslands 'Kultur'. Een Duitser is goed en rechtvaardig, ja, ja, dat is hij, maar wij weten en beseffen dat alleen maar niet, en daarom zijn we hier, schutzhäftlingen, we worden opgevoed, aan ons om te tonen of we die opvoeding waard zijn. Dit zijn de dingen die we dagelijks horen. Hansi Goudtand leert ons nog veel meer. Ze doet ons voor hoe we spreken moeten tegen 'Frau Aufzieherin' haar respectvol naderen, op twee pas afstand blijven staan, dan 't hoofd in onderdanigheid een beetje gebogen, je nummer noemen en dan "bitte Frau aufzieherin, mag dit of dat." Meestal is 't antwoord dan "Schweinhund", "Mistaie" en krijg je een klap met de krawats of wanneer ze die niet bij zich heeft met de vlakke hand. Zaak is om zo min mogelijk in de nabijheid van Frau aufzieherin te komen, maar dat wisten wij toen nog niet, want dat heeft Hansi ons er niet bij verteld (uit angst voor de bunker voor zichzelf).

IV

's Middags moeten we marcheren. Wij ook, ondanks de quarantaine. 't Hele kamp moet marcheren, behoudens de keuken en 't Revierpersoneel (hospitaal). Dit is de eerste keer dat we eruit kunnen, wij lopen helemaal achteraan, en dan zie ik dat hier duizenden en nog eens duizenden vrouwen zitten. Anderhalf uur, 8 à 9 maal 't kamp door, precies op maat, de handen, de benen. Hansi loopt als een veldheer naast haar troep, "Links", "links", "ljevo", "ljevo".[53] Wanneer we uitgemarcheerd zijn mogen we weer zitten als er tenminste plaats is, en dan krijgen we om 11 uur ons eten, Tegen drie uur 's middags moeten we naar bed, want dan wil Hansi vrij zijn en haar vriendinnen bezoeken in de andere blocks. 's Zondags zitten we ook maar één keer apèl omdat 't Zondag is en de S.S. toch ook een beetje rust moet hebben. Na een week krijgen we onze nummers en rode driehoeken, het teken dat we politieke gevangenen zijn. We moeten deze merken op onze linkermouw naaien.

Ik heb nummer 18735. Ik vind 't een heel hoog nummer en denk aan al die nummers die hier voor mij waren. Toch vergis ik me, want later blijkt dat 't niet hoog was. Toen ik n.l. Ravensbrück verliet in april 1945 was 't nummer 180000[54] reeds gepasseerd.

Ons leven verbijstert ons allen. We hebben niets, totaal niets: de zakdoek en de zeep, wanneer we ze gehad hebben, bij aankomst zijn ons allang afgestolen. Alles wordt gestolen, je schoenen, je kousen, je brood, je etenskom, alles. Dat maakt je zenuwachtig en gejaagd, sommigen kunnen er helemaal niet tegenop en na een week heeft een van de gevangenen zich 's nachts in de W.C. opgehangen aan de mouwen van haar jurk.

---

[52] Ik heb Jeanne Bommezijns spelling van dit woord aangehouden.

[53] De voertaal in het kamp was Duits, maar er waren veel Poolse en Russische vrouwen, vandaar ljevo – links in het Russisch.

[54] Volgens Sarah Helm is het hoogste uitgegeven nummer 108.273, aan Änne Saefkow die in maart 1945 arriveerde (Helm, p. 617).

Voortdurend wordt ons ook voorgehouden dat we schoon en zindelijk moeten zijn, maar hoe we dat kunnen zijn, is me een raadsel, want ons ontbreekt alles, zelfs een stukje krant voor toiletpapier.

Alle dagen lijken op elkaar, de verveling is hier nog groter dan ze in de gevangenis was. O God, o God hoe lang nog? 't Is een vraag waar we ons elke dag mee bezig houden, waar geen antwoord op komt, en die ons half krankzinnig maakt. 't Is zoiets wanhopigs, zoiets hulpeloos, zoiets troosteloos dat we voelen dat de moed ons gaat ontbreken. We weten dat 't niet kan, dat 't niet mag, dat wanneer dat gebeurt, we verloren zijn, opgeschreven, voor 't crematorium, en dat willen we toch niet, neen, dat willen we niet, geen van allen. Ach, geef ons kracht, laat ons dit kunnen dragen.

't Is 't gebed van ons allen voor iedere nieuwe dag.

……

Na drie weken zijn we uit de quarantaine, we komen in blok 8. Daar zijn nog meer Nederlandse vriendinnen die ik ken uit de gevangenis. 't weerzien is heerlijk, zo vertrouwd, zo verbonden door 't zelfde lijden, 't zelfde gemis, dezelfde strijd, dezelfde ellende.

Daar is Dora, Titia,[55] Suzy,[56] Tine,[57] daar zijn ook nog vele anderen die ik niet ken. Veel communisten die iets vijandigs hebben in hun houding.[58] Waarom? Hier valt toch immers alles weg, hier dragen we allemaal hetzelfde leed, 't zelfde gemis, voeren we allen dezelfde strijd op leven en dood. Want 't is een strijd, iedere dag, ieder uur. Geen rust, nooit en nergens. In dit blok zijn 26 nationaliteiten, veel Fransen, ook. Tot nog toe zijn we vervangbaar,[59] hetgeen geen pretje is, want na 't apèl, worden de werkcolonnes gevormd, maar wanneer je nu nog niet ingedeeld bent, moet je bij de vervangbaren gaan staan en zoeken ze je uit voor zandscheppen, of lorries duwen, of bomen rooien enfin, allerlei hele zware en dikwijls vieze werkjes. Zo hebben wij vervangbaar zijnde, mensen mest geschept, een paar die met stenen geladen waren, gelost zandgeschept, bomen gesleept en gerooid, de lorries geduwd. Na enige tijd kwam ik in de breicolonne terecht. Daar heb ik 't gemakkelijk. Je blijft lekker in 't blok, kunt tussendoor wat voor jezelf doen, hebt gelegenheid je behoorlijk te wassen en tijd om jezelf te ontluizen. Ook spaar je energie, en dat is heel belangrijk bij het leven dat we hebben en dat vooral werkt op ons zenuwgestel en onze weerstand. Blok 8 krijgt een krant, weliswaar een Duitse krant, maar toch lectuur. Ik vind 't heerlijk weer eens te kunnen lezen, al is 't dan maar een Duitse courant waarvan ik weet dat zij vol leugens en propaganda staat. Hoe funest 't is begrijp ik pas na enige tijd. 't Is alweer met 't vooropgezette plan om onze weerstand te breken. Wij, afgesloten van alle berichten, alle nieuws, proberen iets van belang voor ons uit deze krant te halen, maar we lezen daarin niets, dan dat ze winnen, winnen en nog eens winnen. Je weet dat ze liegen, dat ze altijd liegen, maar toch..... toch als je zolang in de gevangenis zit, nooit iets hoort van je man, van je zoons, van je verdere familie, dan ga je twijfelen. Je denkt 't is misschien niet helemaal waar, wat ze schrijven, maar er kan een kern van waarheid in zijn, en dan ben je kapot, wanhopig, ellendig. Je voelt je in de steek gelaten, diep, diep rampzalig en ongelukkig. Je zou dan graag eens heerlijk willen huilen, je voelt dat 't je op zal luchten, je gespannen zenuwen ontlasten, maar 't kan niet, want nergens is er een plaats waar je alleen bent, opgejaagd, voortdurend opgejaagd.

---

[55] Dora (1888-1945) en Titia (1879-1945) Gorter werden op 13 februari 1942 gevangen genomen en zaten met Jeanne Bommezijn in het Oranjehotel (staan ook op geborduurde lap). Zij werden eerder naar Ravensbrück getransporteerd.

[56] Suzy Timmermans-Pasteleurs (1903-1982) werd in mei 1942 gearresteerd en staat ook op de lap uit het Oranjehotel. Zij was getrouwd met Johan Timmermans die Natzweiler overleefde en stierf in 1982, onderscheiden met verzetsherdenkingskruis. Ze wordt net als Jeanne Bommezijn met de witte bussen naar Zweden vervoerd.

[57] Mogelijk Tine Spier-Bendien (1920-1945), die in Mauthausen stierf.

[58] Verschillende Communistes waren al in juni 1941 opgepakt, o.a. Mien Sneevliet-Draaijer die via Schoorl in Ravensbrück terechtkwam. Niesje Neeltje Bloem-Paul, communiste uit Rotterdam, opgepakt als koerierster, staat op de geborduurde lap uit het Oranjehotel. Van de vijf Groningse communistes die opgepakt waren vanwege de verspreiding van 'Noorderlicht' werden er in de loop van de tijd drie vrijgelaten.

[59] *Verfügbar*, ter beschikking voor de overgebleven klusjes in het kamp. Later werden de vrouwen aan verschillende arbeidscolonnes toegevoegd; Jeanne beschrijft de breisters en de kolen kolonne.

Daarom geven ze ons ook die krant, geboren sadisten als 't zijn, kennen ze de uitwerking en sterven moeten we, sterven zullen we, langzaam, heel langzaam, eerst een geestelijke dood, waardoor onze geestkracht vermindert, tenslotte breekt, vanzelfsprekend volgt dan de lichamelijke.

……

Blok 8 heeft luizen, verschrikkelijke neetluizen. 's Morgens en 's avonds moet je luizen zoeken, en dat kunnen wij, die in 't blok werken, doen, maar zij die buiten werken hebben daarvoor geen tijd, en zo neemt de luizenplaag schrikbarende afmetingen aan. Overal zijn ze, ze zitten op je kleren, in je bed, soms kruipen ze over de tafel, ze plagen je dag en nacht en daarom moeten we verhuizen naar een ander blok, maar eerst moeten we ontluisd worden! Eerst worden daarom alle bedden buiten gezet en schoongemaakt, de matrassen verbrand, al 't wollen goed voor zover 't er is, in beslag genomen. De nieuwe barak, barak 4 is al helemaal ingericht, maar daar zijn wij nog niet schoon en moeten daarom 's avonds op de grond van de slaapzaal slapen, door elkaar en over elkaar. Als er 's nachts iemand uit moet, voor 't toilet, kan 't niet anders of hij moet een ander op 't hoofd of het lichaam trappen, want 't is stikdonker, zo dat je onmogelijk kunt zien waar je je voeten zet en we liggen zo dicht tegen elkaar dat er geen centimeter tussenruimte is.

Zo ontstaan dan ook grote vechtpartijen, waarbij zelfs de tanden uit de mond worden geslagen. De volgende dag valt de regen in stromen. Wat een pechdag voor ons, want na 't apèl mogen we de oude barak 8 niet meer binnen, en evenmin barak 4. Daar staan we dan in rijen, van vijf, uren en uren in de stromende regen. Van tijd tot tijd kijken we naar de lucht of ze misschien een beetje zou opklaren, maar ze blijft donker en de regen blijft stromen. 't Water druipt langs onze haren, onze handen, uit onze kleren, regen, regen, zonder ophouden. Eindelijk om 3 à 4 uur 's middags komt 't bevel om naar 't bad te gaan. We hebben dan nog geen eten of drinken gehad.

Wanneer we daar aankomen vind de aufzieherin dat we te nat zijn om door de deur naar binnen te komen, bovendien was dit 't 'schweindreckblock' met luizen, neen, zo mochten we er niet in. Ons werd bevel gegeven naar de achterkant van 't badgebouw te gaan, daar wordt een stoel neergezet en mocht de hele colonne in de stromende regen zich naakt uitkleden en door 't venster naar binnen klimmen. Wij maken bezwaren, want vlak in onze nabijheid werkt een mannenploeg onder toezicht van de S.S. Ons vrouw-zijn verzette zich om daar geheel naakt te staan, ook al waren die mannen gevangenen, lotgenoten waardoor ze ons zelfs in gedachten zouden respecteren.

Bij onze aarzeling word de aufzieherin razend, loss, loss, haar zweep knalde, en voor dit argument wat wij aan den lijve voelen, vallen onze bezwaren daarbij weg. De hele troep ontkleedde zich en klom naakt door 't venster naar binnen. Wij waren toen dit gebeurde nog niet zo lang in Ravensbrück en dorsten nog protesteren, wij waren nog niet helemaal dood, hadden nog enige herinneringen aan een geciviliseerde maatschappij waar vernederingen van deze aard niet denkbaar zijn. Na 't bad moeten we dan in ons nieuwe blok, blok 7. We zijn schoon en ontluisd. Daarom heeft de commandant een nieuwe en aardige verrassing voor ons. Onze blockälteste kwam de volgende dag, toen 't hele blok bij elkaar was, bij ons met de volgende boodschap namens de commandant. Hij liet ons vragen wie van ons zich vrijwillig wilde melden voor 't bordeel. Hieraan waren niet te versmaden faciliteiten verbonden.

Men hoefde niet te werken, kreeg voldoende eten, men zou verder na 6 maanden indien men dan tenminste nog leefde, vrij gelaten worden, en 't aantal klanten die men moest bedienen bedraagt hoogstens 30 per dag.

Een daverend gelach is 't antwoord. Toch, de belofte van vrijheid was ons 'n grote verlokking, dat enkele zich opgaven. Na 6 maanden keerden zij, die nog leefden, terug in 't kamp. Van de belofte van invrijheidstelling wist men niets meer af, als steeds, Duitse leugens, bedrog.[60]

V

Intussen gaat de oorlog verder, de tijd verstrijkt. Van nieuw aangekomenen horen we over invasieplannen, maar de invasie zelf blijft uit en wij wachten maar, wachten, wachten, eindeloos wachten.

[60] Sarah Helm beschrijft deze rekrutering ook, p. 218 en 250, en ook de teleurstellende afloop voor de vrijwilligsters zoals Jeanne Bommezijn die beschrijft.

Ons eten, wat niet veel is, wordt voortdurend minder, ons stukje brood kleiner, ons wekelijks rantsoen boter eveneens. Daaraan kunnen wij merken dat de toestand voor de Duitsers toch moeilijker wordt. 't Is December '43, buiten vinnig koud, ik heb niets anders als een kort katoenen hesje wat ik vanbinnen met kranten heb gevoerd, ook de anderen hebben niets, behalve zij die een prominentenbaan hebben waardoor ze eens wat kunnen stelen wat ze ruilen voor brood, een jumper of iets anders wat ze nodig hebben. Brood is 't geld waarmee je in Ravensbrück alles betaalt. Wie veel brood machtig kan worden is een persoon van aanzien, behoort tot de haute valé van Ravensbrück. Die kijken we allen naar de ogen, die heeft veel vriendinnen, en geen wonder want zij heeft brood, en honger hebben we allemaal. Door de koude, de honger, de lange apèls, heb ik zeker kou gevat. Ik hoest erg en op een morgen wakker wordend weet ik zeker dat ik ziek ben, erg ziek, zo ziek dat ik naar 't Revier….. Cécile[61] en nog iemand brengen me er heen. Daar zijnde overvalt me bij het wachten een flauwte en ik word pas wakker wanneer ik in een bed lig. 't Eerste wat ik denk is: "Wat heerlijk, niet opstaan, geen apèl, rust, rust en ik zak weer weg in zalige, diepe vergetelheid.

De eerste dagen ben ik te ziek om veel notie van mijn omgeving te nemen. Ik slaap, ik ben in een soort bewusteloze toestand. Op één dag word ik plotseling gewekt doordat iemand me zeer hardhandig onderzoekt en omdraait en ik hoor een Duitse stem zeggen: "Deze wordt toch niet beter". Dit brengt me ineens tot bewustzijn en bezinning, want opeens voel ik dat ik maar een spuitje moet hebben, dat 't tijd en over is, wanneer ik langer blijf leven. Verscheidene [zieken] heb ik 's avonds een spuitje zien geven en dan waren ze 's morgens altijd dood. En zo zeker wisten zij die hier werken dat ze dood zouden zijn, dat ze dadelijk met z'n tweeën binnenkwamen, de deken of overtrek waarop de vrouw lag samen vouwden en 't lijk op de gang gooiden, waar 't bleef liggen, totdat 't samen met de andere lijken naar 't crematorium gereden zou worden.[62] Daarom, toen 's avonds de dokteres (een Russische) bij mijn bed kwam zei ik tegen haar "U zult me toch geen spuitje geven. Ik word vast beter, ik wil het worden. Ik heb een man en zoons, zij wachten op mij, wij vechten toch tegen dezelfden vijand, alsjeblieft laat mij leven, geef mij geen injectie". Ze heeft me de injectie daardoor ook niet gegeven en langzaamaan word ik beter. Toch zijn ook de gevangenen vaak heel slecht tegen en voor elkaar. Pas op ziekenzaal 6 zijnde werd 't hoofd van de zaal in 't strafblok gezet, omdat ze 't brood van de zieken stal voor haar geliefde, een mannelijke gevangene die 't crematorium bij ons moest stoken. Ook werden de zieken vaak mishandeld. Na Emmy die in 't strafblok kwam, kregen we een nieuwe, een Poolse. We lagen met ongeveer 28 à 30 op een kamer, meest nog met z'n tweeën in één bed. Voor deze 30 mensen, merendeels zware longontsteking of tuberculose patiënten waren maar 3 ondersteken en 3 sputum bakjes. Een vrouw tegenover mij was heel erg ziek, zo ziek, dat ze al haar behoeften liet lopen. 't ziekenhoofd, de Poolse, werd hierover zo razend dat ze 't dek van de zieke aftrok, de ramen openzwaaide, haar aan de haren 't bed uit sleurde en met ijskoud water afspoot. Toen dit gebeurde was 't winter en ongeveer 20 December, een uur later was de vrouw overleden. Zulke feiten gebeurden dagelijks. Toen ikzelf weer op ging knappen, moest ik samen met een ander in één bed liggen. Deze stakker een Russische had open buik T.B., ook hoestte ze verschrikkelijk. Wat ze opgaf spoog ze in 't laken, ze kon niet anders, want ze had geen sputumbakje. In de schemer tussen licht en donker stierf ze vrij onverwacht, maar 't was teveel moeite om 't lijk 's avonds nog uit het bed te halen, en men heeft mij rustig met haar in één bed laten liggen tot de volgende morgen.

[61] Mogelijk Cecile Schreuder-Bossart (overleden in Bergen-Belsen, 1945).

[62] Ook Grete Buber-Neumann, schrijvend over haar vriendin, de Tsjechische Milena Jesenská, beschrijft de injecties met Evipan als manier van moorden. M. Buber-Neumann, *Milena, de vriendin van Kafka*, Den Haag: Nijgh & Van Ditmar, 1985, 214 p.,vert. van *Milena, Kafka's Freundin*, München: Langen Müller 1977; p. 177. Grete werkte als secretaresse voor SS Oberaufseherin Langeveld, en Milena werkte in het kampziekenhuis. Milena overleed op 17 mei 1944 in Ravensbrück.

Wanneer de vrouwen stierven en ze hadden nog mooi en lang haar dan werd dat afgeknipt. Men gebruikt dat voor onderdeken in onderzeeboten. Ook 't goud werd uit de mond weggebroken en kreeg 't lijk een stempel op 't gezicht 'Von Zahnarzt geprüft'. Haar kampnummer kwam op de linkerbil, dan wisten ze tenminste welk nummer dood was. Daarna worden de lijken op een hoop gesmeten, om later op een kar naar 't crematorium vervoerd te worden. 't Gebeurde wel eens dat iemand nog niet helemaal dood was, maar toch op de lijkenhoop werd gegooid. Opgeruimd staat netjes, en de Duitsers houden van opruimen, vooral onder ons gevangenen.

VI

Twee en halve maand ruim ben ik ziek, maar zodra de thermometer geen koorts aanwees moest ik uit 't Revier. De blockälteste, wetende hoe verschrikkelijk ziek ik was geweest en medelijden met me hebbende, stond me toe om op een krukje te zitten. Drie dagen heb ik op 't krukje gezeten, toen zag de aufzieherin me en sloeg me eraf met haar zweep. Ik moet staan zoals de andere. Intussen stijgt de nood meer en meer voor ons. De oorlogskansen keren ten nadeel van Duitsland, de voedselvoorziening van 't kamp wordt moeilijker en men besluit daarom de andere vrouwen en zieken op te ruimen. Deze categorie krijgt een roze kaart, hetgeen betekent 'vergassingswaardig', alleen wanneer je werkt heb je recht om te blijven leven en vrouwen boven de vijftig, die niet meer voor de kinderproductie in aanmerking komen, hebben helemaal geen recht meer om te bestaan. Onze blockälteste wil ons wel helpen en zorgt dat allen die een roze kaart hebben op de Binzelplatz[63] geplaatst worden. Daar worden touwen gemaakt voor onderzeeërs, riemen gevlochten voor verschillende industrieën, fabrieken enz. Ik moet op de Binzelplatz bandjes aan elkaar naaien. De verschillende kolonneführerinnen zijn heersters. Ze slaan verschrikkelijk, het zijn Duitse gevangenen en zij slaan ons zo om in de gunst te komen bij de aufzieherinnen. Ik zit met mijn rug naar 't midden omdat wanneer er geslagen wordt, schrik ik zo, dat ik mijn hoofd omdraai. Misschien ligt er minachting in mijn ogen, in elk geval mijn carrière op de Binzelplatz is kort, want na 14 dagen wordt ik er dankzij deze heerster, uitgegooid. Ik zou dat niet erg vinden in gewone omstandigheden, maar ik denk aan mijn roze kaart, de gas- en andere transporten worden veelvuldiger, en ik wil eruit komen, ik wil naar huis, ik wil man en kinderen terugzien, hun weer aan mijn hart drukken, hen kussen, hun zeggen hoeveel ik van hen houd, hoe ik aan hen gedacht heb, dag en nacht, verlangd heb naar hun stemmen, de streling van hun handen. Hoe ook de gedachte aan hen me moed heeft gegeven in momenten dat de moed me ontbrak, wanneer ik dacht 't nooit te zullen kunnen volhouden, neen, neen, niet sterven in de gaskamer nu de vrijheid nader komt. Misschien duurt 't niet meer lang, deze ellendige, deze verschrikkelijke oorlog. Misschien is Nederland weer..... vrij. Hoe zal 't zijn als ik weer thuis ben, als ze allemaal weer thuis zijn?

Daarom, wat moet ik doen met deze ellendige roze kaart? De blockälteste die ik 't geval vertel, wil me niet meer helpen. Ze is waarschijnlijk ook bang. Ik blijf een paar dagen in 't blok en houd me schuil. Daar hoor ik dat er mensen gezocht worden voor de Luftwaffe S.S. Ik weet niet wat 't is, maar ik ga erbij. We werken buiten 't kamp. 's Morgens trekken we erheen een soldaat achter ons en een paar aufzieherinnen met honden voorop en opzij. De wandeling langs 't meer is heerlijk, de natuur zo prachtig. Aan de overkant van 't meer ligt Fürstenburg,[64] een gotisch kerktorentje steekt scherp af in de heldere lucht, en over alles een oneindige vrede, een onbeschrijfelijke rust. Behalve wij, wij hebben geen rust, wij worden opgejaagd om te werken ten voordele van onze vijand. Wij moeten ook al willen wij niet. Wij kunnen niet anders, want 't gaat om ons leven.

……

Ons werk bestaat uit 't uit elkaar tornen van vliegersjassen die aan 't oostfront gebruikt zijn. Vanbinnen zijn ze met schapenbont gevoerd, van buiten leer. We werken twee aan twee, en moeten er vier afhebben op een dag. Dat is erg veel, want als den jas uit elkaar getornd is moet elk draadje uit 't leer getrokken worden. Ook hier alweer een Duitse kolonneführerin. Ze legt ons uit dat ze vooral niet aan dat gedeelte

[63] Niet helemaal duidelijk waar ze naar verwijst. Texled was een industrie waar gevangenen van Ravensbrück tewerkgesteld werden (zie Helm, pp. 216-221).

[64] Fürstenberg, de dichtstbijzijnde stadje. Verschillende SS-opzichteressen werden hier gerekruteerd.

mogen komen waar de koorden zitten waar de parachute van de vliegers aan is bevestigd, want wanneer die koorden breken valt de vlieger zeker dood. Aan alles wat ze zegt merk je dat ze de nationaal-socialistische ideeën aanhangt ook al zegt ze van niet, en zit ze met ons in 't kamp. 't Is heel zwaar werk, de jassen zijn haast niet te hanteren en wij krijgen er bijna nooit 4 af op een dag. Ondanks dat neem ik de tijd eraf om de koorden waar de parachute aan komt te hangen punten half door te snijden. Terwijl ik 't doe, voel ik me erg slecht en misdadig, want als ze 't niet merken, en dat doen ze waarschijnlijk niet, zullen zij, die deze dingen gebruiken zeker doodvallen. Wat voor een mentaliteit heb ik dat, terwijl ik over deze dingen zit na te denken, ik rustig willens en wetens toch doe.

……

Tussen de middag hebben we drie kwartier vrij om te eten, en 's morgens en 's middags mogen we in groepen van tien onder geleide van een S.S. soldaat naar de W.C. De W.C.'s zijn buiten, d.w.z. een gat en daaroverheen een boomstam waarop we gaan zitten, alle tien tegelijk. De soldaat kijkt toe, eveneens de kerels in de wachttorens die om onze barak geplaatst zijn en waar deze kerels moeten uitkijken naar vliegers. Wat we vroeger vreselijk vonden kan ons nu niet meer schelen. Waarom 't zo is weet ik niet, maar 't raakt ons niet meer. We zijn er bovenuit gegroeid, evenmin als ons hun smerige, vuile opmerkingen beledigen of hinderen als we komen of gaan. Ongeveer drie maanden werk ik daar, dan gooit de kolonneführerin me eruit en dan sta ik weer zonder baantje en moet me schuil houden. Voortdurend gaan en komen er transporten. 't Is merkelijk moeilijk om eruit te blijven. 't Maakt je zo nerveus je voelt dat je iedere dag zwakker wordt. 't Eten wordt ook steeds minder. Aardappelen krijgen we sinds lang niet meer, ook geen pap. Ons eten is ¾ liter knolraap per dag, weinig knollen veel water, alles zonder zout gekookt. Zout is te kostbaar voor ons, 1 lepel gestolen zout kun je kopen voor een stuk brood, je dagrantsoen.

VII

Over 't kamp ligt een gespannenheid. We voelen allen dat er iets gaat gebeuren, moet gebeuren, dat 't zo niet lang meer gaan kan. Wanneer we 's morgens apèl staan op de lagerstrasse[65] is 't zo vol dat 't ene blok haast overgaat in 't andere en dat ondanks 't feit dat er iedere dag zeer velen sterven. Ze zakken in elkaar op 't apèl van zwakte, van honger, van koude. De apèls van uren kunnen velen niet meer doorstaan, laat staan de strafapèls die vaak één dag of dag en nacht duren. Strafapèl krijgen we voor alles, omdat we fluisteren met elkaar gedurende 't werk, of onder 't apèl, omdat de bedden niet netjes zijn, hetgeen niet kan, want we hebben geen dekens en geen bedomtrek maar, mits dan een beetje smerige in een jute zak. Tegen Kerstmis, Pasen of Pinksteren is 't strafapèl regel.[66] Daar hoort dan ook 'kostabzug' bij, dus geen warm eten, ook geen weekrantsoen boter of worst. De boter die dan op ons uitgespaard wordt gebruikt de S.S. Terwijl we moeten staan, dringen de geuren van cake bakken in onze neus. 't Maakt ons flauw en misselijk, want de honger knaagt, wordt iedere dag erger.

Onze ingewanden doen pijn, maar toch we kunnen, we durven haast niets meer eten want zodra je eet ontloopt 't je zonder dat je 't zelf merkt, een straaltje dun, lichtgekleurd groezelig vocht. De vrouwen sterven nu niet meer met tientallen, maar met honderden. De lijkencolonne komt mensen te kort om de lijken naar 't lijkenhuis te brengen, en is toch een goede baan, want je krijgt extra brood en een dubbel rantsoen eten. 't Crematorium is groter gemaakt en ze bouwden er twee nog grotere crematoria naast. Ondanks dat de schoorstenen dag en nacht roken, de vlammen er zelfs uitslaan, kunnen ze de hoeveelheid lijken niet verwerken. Daarom heeft de S.S. gauw het lijkenhuis gebouwd, dan zijn ze tenminste uit 't gezicht. Orde en netheid, vaderlands liefde, zijn de mijlstenen van 't nationaal socialisme. Deze spreuk hangt overal in 't kamp en de S.S. brengt die ook in toepassing. Ordnung musz sein! Heil Hitler!

---

[65] Het terrein tussen de 'oude block' waar het apèl afgenomen wordt. Ravensbrück is een van de kampen waar alle gevangenen heen gevoerd worden als de oprukkende Russische troepen de oostkant van het Duitse rijk veroveren, zo komt er een groot transport Hongaren aan en verschillende transporten uit Auschwitz (Helm, pp. 508-509).

[66] Deze opmerking laat zien dat het een later geschreven verslag is, doordat een karakteristiek gedurende het jaar beschreven wordt (in tegenstelling tot een dagboek waar Pasen en Kerstmis op verschillende plekken zouden staan).

VIII

Vlektyfus en tyfus hebben hun intrede gedaan. De S.S. is bang. Er moet een reorganisatie komen. Op 1 Februari '45 moeten alle mensen met een roze kaart, alle jongen, zwakken en zieken, op transport Ravensbrück moet uitsluitend werkkamp worden. In 't nieuwe kamp Uckermark[67] zullen ze 't goed hebben, de mensen hoeven niet te werken, zullen ontzien worden, een soort herstellingsoord. Zo wordt verteld door blok- en stubeälteste.

Op 't apèl worden alle namen, van diegenen die vertrekken, voorgelezen. Ik ben daar ook bij. 't Transport gaat met doktoren en verpleegsters, en 't lijkt heel wat, maar bijna twee jaren in 't kamp zijnde, weet ik dat hier iets achter steekt. Wat, wat? Dat weet niemand, maar ze zijn nooit goed voor ons, worden dan dit ineens? Zijn de Russen zover doorgedrongen, of den Engelsen en Amerikanen? Allemaal vragen, waar geen antwoord op komt, maar die ons kwellen. Plotseling, terwijl we daar staan, zegt de blockälteste dat ik niet mee mag, ik ben bij de politische abteilung geroepen. De hoeveelheid vertrekkende mensen moet echter kloppen, en een ander gaat in mijn plaats.

Dr. B. B.[68] Noodlottig verzwakt zij daar zo dat ze later bij terugkeer in Ravensbrück sterft. Op de politische abteilung gekomen heeft de aufzieherin om de een of andere reden geen tijd, en moet ik terug naar 't blok, zal nader opgeroepen worden. De volgende dag gaat er weer een transport, ik ben er weer bij, maar mag weer niet mee omdat ik weer een oproep heb gekregen voor de 'politische', waar ik heenga.

Daar hoor ik dat mijn dochter door middel van 't internationale rode kruis inlichtingen inwon of ik nog leef, en waar ik eigenlijk ben.[69]

Intussen berichten gaan snel in 't kamp, en hoor ik, dat 't Jugend Lager verschrikkelijk is. Bij aankomst moeten alle vrouwen hun mantels, alsook jumpers en ander wollen goed afgeven. Zo, zonder bedekking moeten ze staan, meer dan een dag zonder eten of drinken. De barakken zijn nog erger dan in R. Velen sterven van ellende, een zogenaamde natuurlijke dood, maar enkele Nederlandse vrouwen, in 't kamp bekend om hun moed, hun uithoudingsvermogen, hun dapperheid worden omdat ze nog niet gestorven waren door de slechte behandeling worden uitgezocht voor een vergassingstransport. Het zijn Titia, Dora,[70] Juul,[71] Cor, Wijke,[72] Oma.[73] Een eresaluut aan hen.

---

[67] In de Engelse tekst Ukomark, dit was eerst een meisjeskamp, werd vanaf februari 1945 als 'sterfhuisconstructie' gebruikt, zie Helm, pp. 314-15 en 547-69.

[68] Waarschijnlijk Elisabeth (Betsy) Brugsma (1897-1945), studeerde in Groningen en was lid van artsenverzet en hielp onderduikers, opgepakt 18-7-1944 en via Scheveningen en Vught naar Ravensbrück vervoerd. Geselecteerd voor Uckermark en volgens biografie op http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Brugsma na vier weken terug, uiteindelijk 25 april 1945 gestorven, te zwak voor witte bussen.

[69] De brief zelf heb ik nog niet gevonden, wel het bericht van het kamp aan het Rode Kruis (1.1.352/3771812_1, ITS Bad Arolsen, 22-2-1945; met dank aan Thomas Kunz en Monika Schnell van Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück), en de brief van het Rode Kruis aan Jeanne Ramsperger-Wiebenga van 16-3-1945 met hetzelfde bericht (met dank aan Valerie Ramsperger).

[70] Dora en Titia Gorter, hierboven al genoemd.

[71] Juliana Dessauvagie-van der Noordaa (1885-1945), geboren in Makassar en ook afkomstig vanuit Den Haag (Indisch verzet). Zij zat in het Oranjehotel met Jeanne en haar naam staat ook op de geborduurde lap. Illy van Voerst van Lynden geeft een uitgebreidere beschrijving van haar (pp. 223-224).

[72] Wytske Zandstra-Bosch (Leeuwarden 20-2-1882- R. 17-2-45) in 1904 getrouwd met Rein Zandstra.

[73] Ook deze namen worden door Anne Berendsen genoemd en daarnaast nog Mien, Trein en Kiek (p. 160 en 164). Zij meldt ook "alleen Jeanne is gebleven". Mien Sneevliet-Draaijer was een van de vrouwen die terugkeerde. Haar kleindochter Ellen Santen hoorde het verhaal dat zij betrapt werden bij het smokkelen van kleding en dat zij extra rood p hun wangen smeerde (Van Voerst van Lynden, p. 95). Trein moet Trien [de Haan] zijn. Kiek zou Cornelia Kopmeiners-Van Liempt (1891-1945) kunnen zijn. De briefjes van Agnès van Boetzelaer "Mien en Trien vrijwillig omdat Cor Storm mee moest, zo ook Nelia, Berlijntje en mevr. Kuiken" (Van Voerst van Lynden, p. 87); waarschijnlijk Catharina Kuijken-van den Eijnde (1877-1945) en Dora Berlijn-Heemskerk (1905-1945). Sara Helm citeert Nelia Epker die een aantal van 79 vrouwen noemt (p. 640), waaronder mw. Storm en mw. Grinsven (Helm, p. 553). Cor Storm was een vriendin van de communiste Mien Sneevliet. In de biografie van Trien de Haan wordt Anna Grinsven ook aangeduid als 'Oma' (Bart Lankester, *Kom vrouwen aangepakt! De revolutie van socialiste Trien de Haan*. Amsterdam: Prometheus, 2017, 343 p.; p. 327).

De volgende dag komen hun kleren terug en meldt de lijst 'overledenen'.[74] 18 Nederlandse vrouwen van de 65 komen na 4 weken terug in Ravensbrück, daarvan sterven er nog 4 in Ravensbrück zelf.

……

Na deze berichten is 't dringend nodig dat wij, die geen werk hebben en in 't kamp zijn achtergebleven, in een werkcolonne komen, maar hoe? De dood grijnst ons overal tegen, en ik wil niet dood. Neen, leven, uithouden, vechten. 't Kan niet meer lang duren en dan gaan we terug naar een nieuw leven, naar Nederland, naar huis. O, wat zie ik de dingen anders, wat zal ik van het leven genieten, intens genieten. Elke hap eten, elk stukje brood, een vreugde, ieder mooi ding, een vreugde, een schoon bed met lakens, een echte W.C., een paar goede schoenen, kousen, een hemd, een behoorlijke japon, een lekkere warme mantel, een zakdoek, teveel om op te noemen, teveel om te kunnen omvatten, maar boven alles liefde en warmte. Neen, niet sterven, terwijl de vrijheid wenkt, de verlossing nabij is. Maar wat moet ik doen, wat voor werk? O die ellendige roze kaart. Zoekende in 't kamp, ontmoet ik Tjitske.[75] Haar klaag ik mijn nood en direct zegt ze "kom bij mij," zij is führerin van de kolencolonne. We moeten kolen en hout brengen in de huizen van de S.S. Zwaar werk, vooral als 't regent, of gesneeuwd heeft. Dan kunnen we de wagen er haast niet door krijgen, en we zijn zo nat en koud en moeten later met deze natte kleren slapen gaan, 't is onze enige bedekking, want dekens hebben we niet meer. Na 14 dagen in de kolencolonne gewerkt te hebben, kan ik bij de S.S. instandsetzung komen. Wat ik er doen moet, weet ik niet, wat 't precies is, weet ik op dat moment evenmin, maar ik ga, ik zal er doorheen komen, ik moet, ik moet. Naar huis, naar huis.

Iedere dag is een dag nader naar de vrijheid. Naar huis, naar huis, ik ga ermee slapen, ik sta ermee op, ik droom er 's nachts van, ik denk er aan als ik loop, als ik eet, als in drink. "Naar huis", 't moet komen, eens moet die dag er zijn.

……

Op een sneeuwdag in februari begin ik mijn nieuwe werkkring. Lompen sorteren buiten. Vies werk met veel luizen, maar ik hoef niet te klagen en ik wil niet klagen, ik wil alleen dit ene, mijn leven redden, er doorheen worstelen.

Na een paar dagen kom ik als hulp in de Franse colonne terecht. Berengere[76] is hiervan 't hoofd. Ik ben de enige Nederlandse bij uitsluitend Fransen. Berengere vraagt me "Waarom ben je hier in Ravensbrück". Wanneer ik haar antwoord, dat ik 't liever niet zeg, vraagt ze me naar mijn man en kinderen en als ze hoort dat ze allemaal gevangen zijn, zegt ze lachend "Blijf dan maar in mijn afdeling werken, ik vraag deze dingen niet uit nieuwsgierigheid maar omdat ik geen verraders wil en we, als we kunnen, flink moeten saboteren. Al zijn we gevangenen, we kunnen toch ons best doen om onze vijand zoveel mogelijk schade te berokkenen. Ik ben zelf ter dood veroordeeld geweest, kreeg gratie en ben nu N.N. (Nacht und Nibelmensch)". Berengere is arts, tevens scheikundige. Zij woonde vlak bij de Frans-Duitse grens en werkte als assistent van een Professor te Genève. Zij doet alles voor de gevangenen. Zij houdt spreekuur, geeft medicijnen, injecties, verbindt de wonden. Dit alles doet ze met medicamenten die ze van de Duitsers steelt, want voor ons is immers niets van dien aard beschikbaar. Op de S.S. instandsetzung komt alles wat de Duitsers uit heel Europa stelen, vandaar wordt 't weer in wagens geladen die wij vrouwen, naar een bepaald emplacement moeten duwen, waar ze aangekoppeld worden of locomotieven klaar staan om de treinen met goederen te brengen naar alle plaatsen in Duitsland, waar de goederen gedistribueerd worden.

---

[74] Nelia Epker, Mien Sneevliet en Trien de Haan zijn overlevenden, Betsy Brugsma een van de vrouwen die alsnog sterven. Lankester heeft het over zes overlevende vrouwen (p. 217).

[75] Dit zou Jitske kunnen zijn, getekend door To Stolz. Ik heb nog geen achternaam kunnen vinden.

[76] Bérengère was de schuilnaam van Paulette Don Zimmet-Gazel. Zij werd in 1943 gearresteerd en in 1944 naar Ravensbrück gevoerd waar ze nummer 37878 kreeg. In 1947 schreef ze *conditions d'existence et l'etat sanitaire dans les camps de concentration de femmes déportées en Allemagne* (Ambilly-Annemasse: Imprimerie Franco Suisse). Zij had nummer 37878 en arriveerde in april 1944. In haar wetenschappelijke studie beschrijft zij vrijwel niets van haar eigen ervaringen, maar wel nauwkeurig welke ziektes er in het kamp optraden, wat zij dacht dat de oorzaken waren en wat ze als arts probeerde ertegen te doen (o.a. door het geven van suikerklontjes en olie). Zie ook http://www.jfvc.fr/2017/07/en-souvenir-de-paulette-don-zimmet.html. Geneviève de Gaulle Anthonioz (1920-2002), het nichtje van generaal De Gaulle (37372) schrijft in *La Traversée de la nuit* (1998) over Bérengère dat ze een shawl voor haar gestolen heeft bij het uitladen van de wagons met spullen uit Auschwitz. Zij zitten in Block 31 en behoren tot de Franse verzetstrijdsters, de 'vingt-sept milles'(vanwege hun Ravensbrück-nummer) genoemd (zie ook Helm, pp. 383-395).

Op de instandsetzung[77] is zilverwerk, meubels, porselein, keukengerei, lampen, klokken, bedden, dekens, matrassen, kleren, soldatengoed, schoenen, sokken, kousen, wijn, chocolade, verbandstoffen, injecties, medicamenten, letterlijk alles war maar enigszins denkbaar was. Deze goederen moeten door ons gesorteerd, geëmballeerd worden, de kisten naar 't emplacement gesjouwd. Ons werk is heel zwaar, ons eten word nog voortdurend minder. 't Kamp word meer en meer ingesloten, en soms wanneer er hoog sneeuw ligt, gebeurd 't dat er geen brood komt. daar 't brood van buiten af in 't kamp gebracht moet worden. Hoe treurig we dan zijn, hoe duizelig, hoe beverig, hoe slap, kan niemand weten die dit niet heeft meegemaakt.

Nog geen halve liter koolrapenwater is nu 't rantsoen waarop wij werken moeten, met vaak overwerk of nachtwerk. Aan 't hoofd staan twee S.S. mannen, Mozek en Geisler met een leger aufzieherinnen. Geisler was de goedigste, voor zover een Duitser goedig kan zijn. Mozek is een beest van een sadist. Ongeveer 350 vrouwen werken daar en 't is te begrijpen dat waar 't allen aan 't allernodigste ontbreekt, ze wel eens wat stelen, daar waar alles voor 't grijpen ligt lag te kust en te keur. Daarom wanneer 't fluitje is gegaan, voor 't beëindigen van 't werk, worden we allen onderzocht of we iets bij ons hebben. We moeten ons dan op straat uitkleden. De aufzieherin betast en bevoelt ons, Mozek staat er bij te kijken met z'n zweep in de hand. O wee de ongelukkige wanneer hij iets vindt, dan striemt zijn zweep op 't blote lichaam, in 't gezicht, overal waar hij zijn slachtoffer raken kon, tot 't bloed uit de wonden loopt. Wanneer het slachtoffer dan nog 't ongeluk heeft om te vallen, dan trapt hij haar waar hij haar maar trappen kan. 't Is zo iets vreselijks, zoiets weerzinwekkends dat woorden niet bij machte zijn dit te beschrijven. Maar ook buiten de controle slaat hij ons. Hem per ongeluk tegen komen op 't terrein bezorgt iedere vrouw in letterlijke zin een doodschrik. Zelf ben ik een geliefd object voor zijn zweep, hij slaat me veel en hard. In 't kamp hebben we dan nog weer een inspectie en dan zijn we eindelijk om kwart over zeven of half acht in het blok. Dan moeten we ons nog wassen en luizen.

Intussen kwamen er berichten binnen dat de toestand hoe langer hoe kritieker word. De Russen zouden dicht bij Berlijn zijn, ook de Amerikanen en Engelsen maken vorderingen. 't Kamp word leeg, iedere dag vertrekken er transporten. Men begint zelfs de mensen te sorteren op de instandsetzung zelf. We hebben ook daar zelfs inspectie. Onverwacht moesten we onze kousen, schoenen en jurk uittrekken en langs Mozek defileren. Wie slecht loopt, wonden heeft of mager is gaat op transport met als dank vergassing. We gappen rouge en lippenstift om onze bleke lippen meer kleur te geven. De spanning neemt nog steeds toe. Tot overmaat van ramp moesten we nog verhuizen van blok 5 naar blok 17. In dat blok is geen enkel venster meer heel. We moeten wachten om een bed of liever een slaapplaats, geen dekens, niets dan een gestolen tafelkleed van de instandsetzung, geen water om ons te wassen, geen bruikbare toiletten, zodat alle behoeften 's nachts buiten gedaan worden voor de barak en je glibbert over de vuiligheid, geen licht, als verloren 3 of vier Nederlanders tussen wilde en woeste Russen en Polen. De Hel van Dante lijkt een Paradijs vergeleken bij 't leven dat wij hebben.

Mijn moed, mijn hoop begint me te ontbreken. Nog als een lichtend fata morgana ligt een vrij vaderland in 't verschiet: een vrij Nederland, het eigen huis met alles wat daarbij hoort, maar 't beeld word flauwer en bleker. Zonder dat ik 't me eigenlijk goed bewust ben begin ik me voor te bereiden op de dood, het einde.

Nog heb ik me niet geheel overgegeven, maar ik voel dat mijn krachten voortdurend minder worden, mijn geestkracht verslapt.

[77] Coba Veltman noemt dit in haar memoires 'Kammer', waar ze met Kerst 1944 een Kerstmannenpak organiseerde (Gusta Olivier-Vonk, *Haar leven was strijd; het leven van Coba Veltman, met gebruik van haar eigen memoires*. Uitgegeven in eigen beheer, H. Olivier, 2006, 75 p.; p. 52).

't Is weer april, weer lente, wanneer we appel staan 's morgens zie ik dat de heuvels in de verte achter de muur weer een groen waas krijgen, dat de berken weer kleine groene puntjes hebben. Voor de 3de maal zie ik dat hier gebeuren in Ravensbrück. Ik weet, de 4de maal zal ik zeker niet halen.

……

Dan plotseling, op een zondagmiddag komt 't gerucht dat we weggehaald zullen worden door 't rode kruis. De paar Nederlanders en Fransen die er nog zijn, zijn half gek van opwinding. Ik hecht meer waarde aan een ander gerucht, dat men ons vandaag of morgen zal doodschieten omdat de geallieerden 't kamp meer en meer omsluiten en onze voedselvoorziening hoe langer hoe meer bezwaren krijgt. Och, als 't zo zou zijn, wat zouden wij dan kunnen doen? De mazen van 't net worden hoe langer hoe vaster dichtgetrokken. De meeste Nederlanders zijn reeds weg, op transport naar Mauthausen gegaan.[78] Toen dat transport vertrok, waren wij daar eigenlijk ook bij, maar we zijn ondergedoken. Mauthausen heeft een slechte naam en de ervaring leerde ons, dat veranderingen meestal geen verbeteringen zijn. Wij wilden dan ook hier blijven en nu, nu zullen we waarschijnlijk toch sterven in Ravensbrück.

……

Op 21 april zegt onze blockälteste dat we ons allemaal moeten verzamelen bij de doorgang van 't Revier en 't volgende blok, transport. Ze fluistert ons toe "jullie gaan weg, jullie gaan 't kamp uit, waarschijnlijk komen jullie vrij." 't Is te mooi om waar te zijn en ieder denkt 't zijne.

We staan een tijd te wachten, dan komt de S.S. man Pflaum[79] met een aufzieherin. Ze zetten een tafel neer, hebben grote lijsten bij zich en roepen de nummers af. Wanneer 't afgeroepen nummer naar voren komt trekt de aufzieherin 't nummer en de driehoek van de mouw. Voor 't eerst staan we weer, weliswaar nog in gevangeniskleding en lompen, maar zonder nummer, zonder driehoek. Met ons allen, onder geleide gaan we 't kamp uit.[80] Op weg waarheen?

Wat zal er gebeuren?

Niemand van ons weet 't.

Opdat we Ravensbrück niet te spoedig zullen vergeten hanteert Pflaum nog eens flink zijn zweep.

……

Als afscheid! En dan zet de schamele, strompelende stoet zich in beweging, schepsels die nauwelijks meer op mensen lijken.

Twintig minuten, dan een ander kamp.

Bij 't binnenkomen staat er een lange onafzienbare rij van mannen of liever gezegd, wat eens misschien mannen waren. Nu zijn 't levende geraamten, een macabere stoet. Zij groeten ons met hun ogen. Even zien we iets van vreugde lichten over hun holle en uitgeteerde gezichten, blijdschap om 't zien van lotgenoten.

Iets verder liggen de barakken. Daar moeten we blijven. 't Kamp schijnt kort geleden verlaten te zijn.

't Is er nog ellendiger, nog smeriger dan in Ravensbrück. Krukken om te zitten zijn er maar weinig, slaapgelegenheid helemaal niet.

Waarom zijn we hier, hoelang blijven we hier, vragen die we onszelf doen, maar waar geen antwoord op komt. Aan alles kan men merken dat 't slechts een doorgangsverblijf is. Toch verstrijkt de dag, 't wordt avond en van avond nacht, een lange, eindeloze nacht. Tegen 12 uur gaan Toto[81] en ik naar buiten en wandelen voor de barak heen en weer.

---

[78] Volgens Sarah Helm gaan de meeste NN (politieke) gevangenen met dit transport mee, o.a. ook Anne Berendsen die in Mauthausen bevrijd wordt.

[79] Hans Pflaum wordt ook genoemd door Sarah Helm (p. 464), hij ontsnapte, maar werd later gearresteerd. is na de oorlog veroordeeld (Rastatt) en geëxecuteerd (12-6-1950). Ook Agnès van Boetzelaer schrijft op 26 maart 45 "'s middags op de terugweg naar 2 bij de keel gepakt door Pflaum" (Van Voerst van Lynden, p. 104).

[80] Anneke Nolet beschrijft aan de hand van het verslag van Annie van Velzen ook de uittocht uit het kamp. Zij schrijft dat "Het is bijna te veel geluk en ineens kijk ik om naar die afschuwelijke poort, waarachter al zoveel ellende is gebeurd." (p. 80) en ook de verwarring daarna vanwege de Engelse pilotenaanvallen.

[81] Toto Koopman (1908-1991), fotomodel voor Vogue en net als Jeanne geboren in Nederlands Indië. Zij was opgepakt in Italië vanwege spionage en in oktober 1944 naar Ravensbrück getransporteerd. Zie ook biografie van Jean-Noel Liaut, *De Javaanse; het*

We zijn nerveus, zeer nerveus, ook al zeggen wij 't niet. Wij praten hoe of 't zijn zal als we misschien toch vrij zouden komen, waar we heen zullen gaan, wie we terug zullen vinden. We zijn precies twee kinderen die een spelletje spelen vol fantasie.

Tegen 4 uur gaan we naar binnen. 't Is er verschrikkelijk, de stank ondragelijk, maar toch, je kunt niet een gehele nacht buiten blijven lopen in dunne kleren. 't Is erg koud en we zijn zwak. Wij weten dat zelf maar al te goed. Ook de morgen verstrijkt. Om 12 uur brengt men ons een paar ketels met waterige knolrapen en wordt 't brood uitgedeeld.

En dan maar weer wachten of er misschien iets met ons zal gebeuren.

Tegen vijven, klinkt plotseling 't fluitje van de aufzieherin. We schrikken op, horen dat we moeten opbreken, dit kamp weer verlaten. Waar nu weer heen? We gaan de richting van de gaskamers.

Voor enkelen van ons is dat te veel. Zij krijgen een soort zenuwtoeval. We kalmeren hen, spreken hen toe, slepen hen mee in de rij.

Enige minuten maar, een eindeloze spanning, we gaan de gaskamers voorbij. Dus dit in elk geval niet, maar toch, niet denken aan de mogelijkheid van vrij te komen. Wanneer dat niet zou gebeuren, en je hebt erop gerekend, dan is 't met je gedaan, onherroepelijk gedaan. En nog altijd vechten wij om ons leven te behouden, dat armzalig, ellendige leven. We lopen verder, we zien 't kamp van de achterkant, daar is de instandsetzung, daar de barakken van de Luftwaffe S.S. Gevangenen uit 't kamp lopen naar de ramen, naar 't prikkeldraad en kijken. Aan hun gezichten is te zien dat ze zich afvragen waar of we heen gaan, wat ze met ons zullen doen. Lotgenoten, we ze dat 'transport' gewoonlijk 'dood' betekent, behalve voor de enkele uitzonderingen. Voor de huizen van de S.S. buiten op de weg moeten we halt houden en weer wachten. De S.S. en de aufzieherinnen hangen uit de ramen van hun huizen en ook zij kijken. Er zal stellig iets gebeuren, iets belangrijks, maar wat?

IX

Tot plotseling een soort gejoel, gekrijs, gehuil losbarst want daar om de bocht verschijnt een witte auto met een rode kruisvlag en rood kruis op de radiator en portieren. Zij die er in zitten lachen ons toe, wuiven vriendelijk met hun hand. O wonder, o zaligheid. Ze lachen ons toe, ze zijn vriendelijk, hun ogen zijn vol goedheid en medelijden. Eindelijk een man die ons niet slaat, niet trapt, niet tegen ons vloekt en schreeuwt. Deze mannen zijn diep ontroerd, tranen staan in hun ogen wanneer ze met ons spreken. We moeten er wel diep ellendig en armzalig uitzien, dat deze mannen die werkelijk wel wat gewend zijn, huilen bij onze aanblik. Intussen komen meerdere wagens, grote witgeschilderde vrachtauto's allemaal voorzien van 't rode kruisteken. Zij vragen ons of we ertegenop zien als de tocht een beetje moeilijk zal zijn, of we gauw bang en zenuwachtig worden.

Och, deze mensen weten niet dat we gewend zijn de dood voortdurend achter ons te voelen. Bang, wanneer de vrijheid in 't verschiet ligt.

Daar komt 't bevel van instappen en nu ontstaat er een waar gevecht, want er zijn te weinig wagens en niemand wil achterblijven.

Toch zijn er verscheidene die niet meekomen. De rode kruissoldaten beloven op erewoord hun te zullen komen halen, zij zullen wachten op de naast bijzijnde post. Naar 't kamp terug wil niemand onder geen enkele omstandigheid, liever sterven ze van de honger en dorst op de weg.

En dan vertrekken wij, nagekeken door de S.S. en de aufzieherinnen die we uitlachen in hun gezicht. Ja, dat durven we nu, wetende dat 't rode kruis teken ons beschermt. De schemer valt en dan de avond. 't Is volle maan, zodat de weg en onze omgeving niet donker zijn. Wij rijden zonder lichten. Dan houden we plotseling halt op een grote open plek in het bos. We mogen uitstappen en onze geleiders zeggen ons dat we hier in elk geval de nacht moeten doorbrengen. 't Is een dicht bos, maar we zijn midden in de frontlinie.

Er is net een grote aanval begonnen. Iets verder loopt een weg. Voortdurende rijden daar tanks met kanonnen. De hemel is hel verlicht en in de verte zien we 't springen van de granaten en de bommen, horen

---

turbulente leven van Toto Koopman. Rotterdam: Ad. Donker, 2013, orig. Frans *La Javanaise*, Éditions Robert Laffront, 2011. Later in Zweden zit zij in dezelfde stuga als Agnès van Boetzelaer (Van Voerst van Lynden, p. 129).

we 't gebulder van de kanonnen. Echter ons deert niets meer. Wij leven en wij gaan de vrijheid tegemoet. Van onze chauffeurs horen we dat we naar een interneringskamp in Zweden gebracht zullen worden totdat de oorlog voorbij is.

Zij hebben lang geaarzeld of ze ons zouden gaan halen, omdat de tocht moeilijk en levensgevaarlijk was, maar 't bericht dat we doodgeschoten zouden worden, heeft hun aarzeling weggedrongen. Nu, na dit verhaal, begrijpen wij, waarom er, behalve de hoge muur met prikkeldraad die van ons kamp in en die bovendien nog onder elektrische stroom staat, toch nog, een nog hogere aarden wal is gebouwd met kazematten en bunkers waarin kanonnen staan met de vuurmonden gericht op 't kamp en de barakken.

Tegen de morgen gaan we verder. De aanval die woedde is zo goed als geheel opgehouden. We rijden enige uren, maar dan houdt de colonne opeens halt en de chauffeurs eisen van ons dat we spoedig dekking zullen zoeken in 't kreupelhout langs de weg. Er komen vliegers en nog wel de tiefvliegers. De zin van deze woorden dringt niet tot ons door in dat moment, 't gaat langzaam, te langzaam naar de zin van onze begeleiders, die dringender ons zeggen om toch dekking te zoeken, vooral niet in de auto's te blijven omdat dat levensgevaarlijk is. Wij staan tegenover deze mening vrij sceptisch, tot nog toe waren wat wij ervan zagen steeds de gevangenenkampen gespaard, vielen de bommen op de struiken en de woningen waar de S.S. echter nimmer op de barakken en zouden ze nu dan een transport met een rood kruisteken bombarderen? 't Leek ons zeer onwaarschijnlijk, maar we vergaten dat de Duitsers het rode kruis teken misbruikten. Later hebben we dat zelf kunnen constateren, waardoor we ook hebben begrepen waarom onze bondgenoten op ons geschoten hebben. We hollen naar 't struikgewas en laten ons daarin neervallen. Met ons drieën liggen we vlak bij elkaar, iets verder nog een paar. Laag zijn ze, heel laag en dan plotseling worden we gemitrailleerd. Naast 't voortdurende lawaai van de motoren klinkt 't fluiten van de kogels, die als een regen op ons daalt. Kogels gaan zo rakelings langs mijn hoofd dat mijn haar gezengd is. In dat ondeelbare moment flitst 't door me heen, toch de dood, toch de eeuwigheid nu op weg naar de vrijheid moet ik sterven door een vriendenhand. Dan is 't voorbij. Ze zijn weg, ik om mij heenziende zie ik 't aangerichte onheil. Achter mij ligt een vrouw dood te bloeden. Een deel van haar slaap is weggeschoten. Een heel rode straal bloed vloeit voortdurend in gulpen weg, haar lippen zijn reeds blauw wit, haar ogen breken.

Een ander heeft een kogel in haar borst gekregen, slechts een klein brandgaatje in haar jurk duidt de plaats aan waar hij binnendrong. Er zijn veel slachtoffers. Overal ziet men bloed en ook met stukken vlees die weggeschoten zijn. Kalm en rustig zijn de onzen, gruwelijk kalm. Geen geschreeuw, geen gekreun, geen gejammer. Men moet handelen en vlug. Onze chauffeurs zeggen dat ze onze beschieters misschien terug zullen komen en zich dit zal herhalen. Inderdaad gebeurd dat. De 2den aanval is minder intensief. Wanneer het voorbij is worden de armen in een auto gelegd. De gewonden zal men naar 't naastbijzijnde lazaret of hospitaal rijden, wijzelf stappen in. We zijn nu angstig en zenuwachtig geworden. We hebben 90 doden en gewonden waaronder helaas ook drie chauffeurs die hun levens offerden om ons te redden.[82] Voortdurend hebben we nu vliegeraanvallen. 't Is zo een zenuwslopende en angstige tocht. Onze chauffeurs hadden erop gerekend dat we voor de avond een bepaald punt bereikt zouden hebben, waar waarschijnlijk een rode kruispost is. Er is echter geen sprake van, we hebben doordat we voortdurend dekking moeten zoeken, heel veel tijd verloren. Zij zelf zijn doodmoe. Zij kunnen haast niet meer. Zij besluiten ons naar een plaats te rijden aar een open veld ligt met in de nabijheid een paar barakken van Franse krijgsgevangenen. Daar moeten wij wachten totdat nieuwe wagens en chauffeurs ons zullen komen halen. Al we afgezet zijn rijden ze weg en dan staan we daar, ergens in Duitsland, midden in 't front in de vuurlinie zonder papieren, zonder eten, zo maar. Een paar mannen, Fransen ook gevangenen komen naar ons toe. Ze maken een praatje, vragen wat we hier doen, waar we heengaan en we vertellen dat we op weg zijn om geïnterneerd te worden in Zweden. Ze lachen ons uit en zeggen dat weer niet uit zullen komen, dat we rondom ingesloten zijn dat welke kant we ook uitgaan we in de vuurlinie komen van onze eigen bondgenoten. 't Is

[82] Ook Agnès van Boetzelaer gaat met dit transport mee. Van Voerst van Lynden (pp. 111-119) meldt 26 zwaargewonden en 11 doden, waaronder 2 chauffeurs en Marijke Visschers, een vriendin van Antje Halekor-Bos. Ook Coba Veltman noemt 'ene Marijke' uit Limburg. Ook Olga Nagler en haar dochter Gittel komen om bij deze bombardementen.

een koude avond en 't afweergeschut dat vlak bij staat is voortdurend in actie want onophoudelijk daveren de vliegtuigen dan laag en dan weerhoog boven onze hoofden. 't Zou een schitterend vuurwerk kunnen zijn wanneer we niet voortdurend 't bewustzijn hadden onophoudelijk in doodsgevaar te verkeren. Op een bepaald uur moeten onze Fransen van hun Duitse bewakers naar binnen en blijven we alleen achter. We hadden 't gevoel of ons laatste strohalmpje waar we ons aan vasthielden ook nog verloren hadden. De tijd kruipt 't wachten lijkt ons eindeloos en twijfel vervult ons of men ons wel terug zal kunnen vinden, of men werkelijk halen zal. Langs de barakken en 't veld loopt een weg, beplant met zware bomen. Onophoudelijk turen we in die richting, pogen 't duister te doorboren. Toch, om ongeveer twee à 3 uur zagen we iets wits halt houden. we lopen die richting uit en ja werkelijk daar zijn onze vrienden, nieuwe rode kruis soldaten met auto's, beter en gerieflijker dan we eerst hadden. Vlug moeten we instappen en snel gaan we in de richting van Denemarken. 's Morgens tegen zes uur kwamen/komen we aan een rode kruispost. Ze geven ons pap en warme melk die ons heerlijk verkwikt, ook krijgen we brood mee, prachtig heerlijk wittebrood dat in onze ogen gebak leek. We stappen weer spoedig in. Onze begeleiders hebben haast om de grenzen te bereiken. Ze vertellen dat Denemarken morgen of overmorgen de grenzen zal sluiten en voor dat tijdstipmoeten we in Padborn, 't grensstation zijn. Ons doel nadert meer en meer en dan eindelijk, 's avonds tegen 6 uur bereiken we de Duitse grens. 't Rode kruis kamp zien we ook reeds. De mensen lachen en wuiven ons allemaal toe. Overal ziet men de Deense vlaggen. We zijn onbeschrijflijk gelukkig en ontroerd. 't Is een heerlijk en vrolijk gezicht, maar in 't kamp komende, zien we de vlaggen halfstok en we begrijpen dat men hier reeds weer welke zware verliezen we geleden hebben. Met zorgt voortreffelijk voor ons, schone bedden, heerlijk eten, veel zorg en toewijding zijn ons aller deel. 't Is aandoenlijk om te zien met wat voor een zorgen ze ons hier omringen.

De volgende dag gaan we, alweer onder leiding van 't rode kruis, verder op weg naar Zweden. Ook op deze tocht, die we per trein maken, worden we met veel liefde verpleegd.

Aan de verschillende stations wuift het publiek ons toe met zakdoeken, we weten werkelijk niet of we waken of dromen, bij zoveel goedheid en zoveel vriendelijkheid op de demarcatielijn van Denemarken en Zweden, we zijn dan op de pont, vliegen Zweedse vliegmachines ons tegemoet. 't Is het Zweedse welkom aan ons bannelingen. Ze blijven boven onze hoofden cirkelen totdat we aan wal zijn. Daar ontvangt ons Prins Bernadotte.[83] Hij spreekt ons Nederlanders toe, z'n secretaris vertaalt het voor ons. Aan Prins Bernadotte hebben wij 't voor 't grootste deel concentratiekampen gevochten. Hij heeft gedaan wat maar enigszins in z'n vermogen lag om hun te redden. En 't is hem ook gelukt. Aan zijn actie, zijn toewijding, zijn gevoel voor menslievendheid danken wij ons leven, mede tevens aan de dappere chauffeurs. Ook 't Zweedse volk doet alles wat maar enigszins kan om ons te helpen. In Malmö moeten we in quarantaine, daar worden we ontsmet en voorzien wan geheel nieuwen kleren, een geschenk van de Zweedse bevolking. In alles worden we door de Zweden verwend. Wij gevangenen, nu in 't vrije Zweden aangekomen zijnde, kunnen 't Zweedse volk en de Zweedse regering niet dankbaar genoeg zijn voor alle weldaden en alle goedheid zo spontaan aan ons bewezen.

Na 4 dagen Malmö gaan we naar Goteborg waar we aankomen op 2 mei 's avonds. De 8ste mei, terwijl we in 't kamp Skatos te Goteborg zijn horen we van de vrede, eindelijk vrede.

……

[83] Graaf Folke Bernadotte (1895-1948) was vicepresident van het Zweedse Rode Kruis en heeft zo'n 15.000 gevangenen uit verschillende concentratiekampen gered. In de Engelse tekst gebruikt Jeanne wel 'Count'.

Eindelijk is deze vreselijke en onmenselijke oorlog voorbij.

Daar zijn we blij om, maar er is geen vrolijkheid, geen opgewektheid in ons hart, integendeel, een grote weemoed bij 't herdenken van allen die we moeten missen, bij 't herdenken van 't onmenselijk lijden wat we hebben moeten doorstaan.

En wat wacht ons verder nog. We snakken naar berichten, maar we zijn angstig voor 't moment dat ze zullen komen. De Duitse concentratiekampen kennende, weten we dat behalve moed en grondigheid, een hele grote dosis geluk ook je deel moet zijn om die hel levend te verlaten.

Weinigen zullen dat geluk gehad hebben en daarom zijn we angstig voor dat wat nog komen moet….. Sterven door een kogel is verschrikkelijk maar 't langzame sterven in de kampen is erger. Wat voor berichten wachten ons nog? We zijn eindelijk, eindelijk vrij, maar toch vervuld met een oneindige weemoed en angst voor de komende dingen.

Mogen wij de kracht vinden de nieuwe slagen te dragen, wanneer ze ons treffen. Dat hopen, dat bidden wij allen terwijl voortdurend de vraag zich bij ons opdringt zien we hun ooit wel terug zouden we zo gelukkig

zijn?

Dit zijn alle onbeantwoorde vragen waar we voortdurend aan moeten denken.

Wanneer 't zo is, zijn we de vrijgekomenen van 't lot en slechts weinigen zullen dat

Het kan nu eenmaal net anders en 't onvermijdelijke hebben we te dragen en te aanvaarden.

Mogen de tranen niet tevergeefs het leed niet voor niets geleden, de doden niet voor een dood ideaal gestorven zijn.

Tekening van To Stoltz-Frank 'Malmö 28 april 1945 Aan het begin van de vrijheid'.

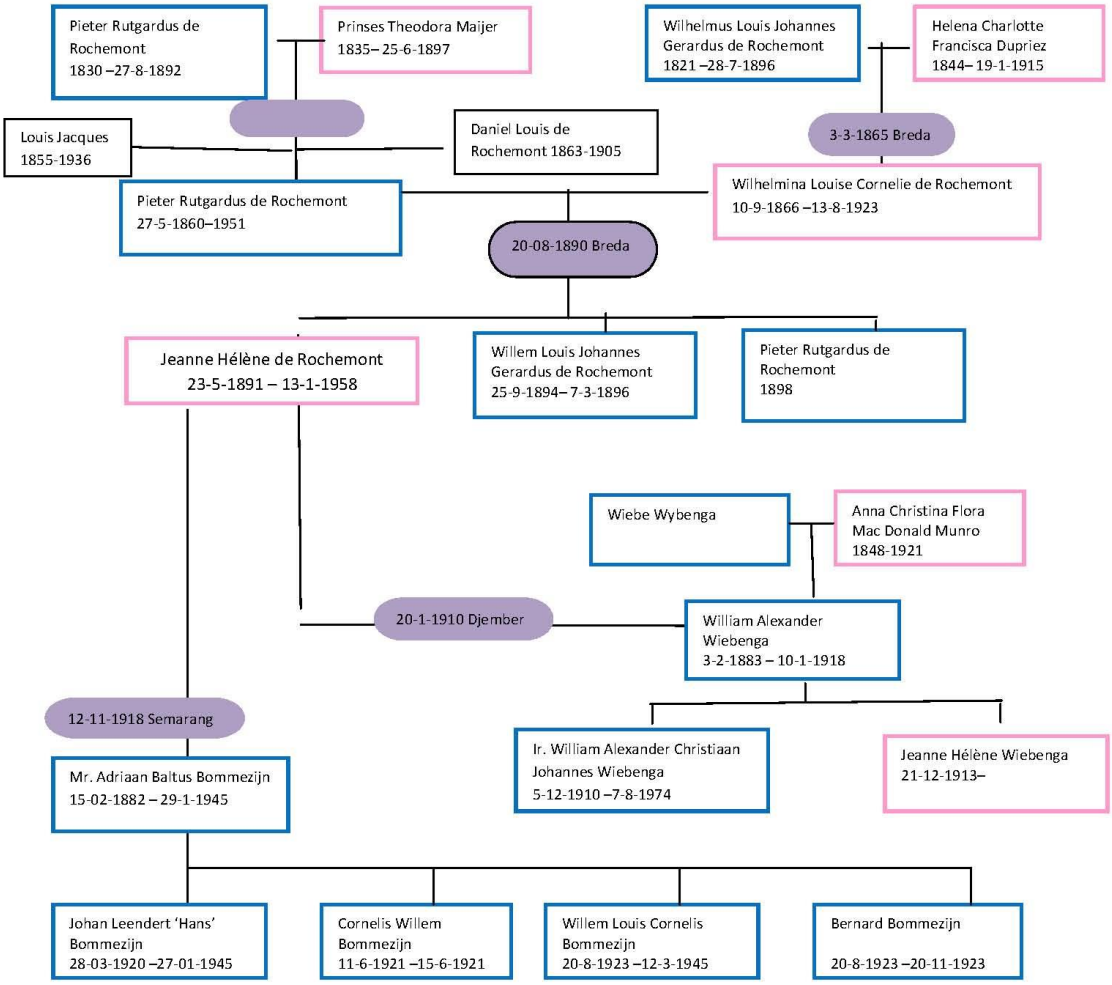
Pieter Rutgardus de Rochemont
1830 –27-8-1892
Prinses Theodora Maijer
1835– 25-6-1897
Wilhelmus Louis Johannes Gerardus de Rochemont
1821 –28-7-1896
Helena Charlotte Francisca Dupriez
1844– 19-1-1915
Louis Jacques
1855-1936
Daniel Louis de Rochemont 1863-1905
3-3-1865 Breda
Wilhelmina Louise Cornelie de Rochemont
10-9-1866 –13-8-1923
Pieter Rutgardus de Rochemont
27-5-1860–1951
20-08-1890 Breda
Jeanne Hélène de Rochemont
23-5-1891 – 13-1-1958
Willem Louis Johannes Gerardus de Rochemont
25-9-1894– 7-3-1896
Pieter Rutgardus de Rochemont
1898
Wiebe Wybenga
Anna Christina Flora Mac Donald Munro
1848-1921
20-1-1910 Djember
William Alexander Wiebenga
3-2-1883 – 10-1-1918
12-11-1918 Semarang
Mr. Adriaan Baltus Bommezijn
15-02-1882 – 29-1-1945
Ir. William Alexander Christiaan Johannes Wiebenga
5-12-1910 –7-8-1974
Jeanne Hélène Wiebenga
21-12-1913–
Johan Leendert 'Hans' Bommezijn
28-03-1920 –27-01-1945
Cornelis Willem Bommezijn
11-6-1921 –15-6-1921
Willem Louis Cornelis Bommezijn
20-8-1923 –12-3-1945
Bernard Bommezijn
20-8-1923 –20-11-1923

Zakdoek uit Oranjehotel met namen gevangenen

Tekening van Nel (links) en Jeanne door To Stoltz, 1943

Overige informatie

Ravensbrück

Het verblijf in Ravensbrück is onder andere door Anne Berendsen, Corrie ten Boom, Tineke Wibaut-Guilonard, Carla van Lier en Nora Keizer beschreven. Verder komt het aan de orde in de biografieën van Agnès van Boetzelaer-de Beaufort, Trien de Haan-Zwagerman, Toto Koopman en Coba Veltman.

Op de plattegrond zijn onder andere te zien:
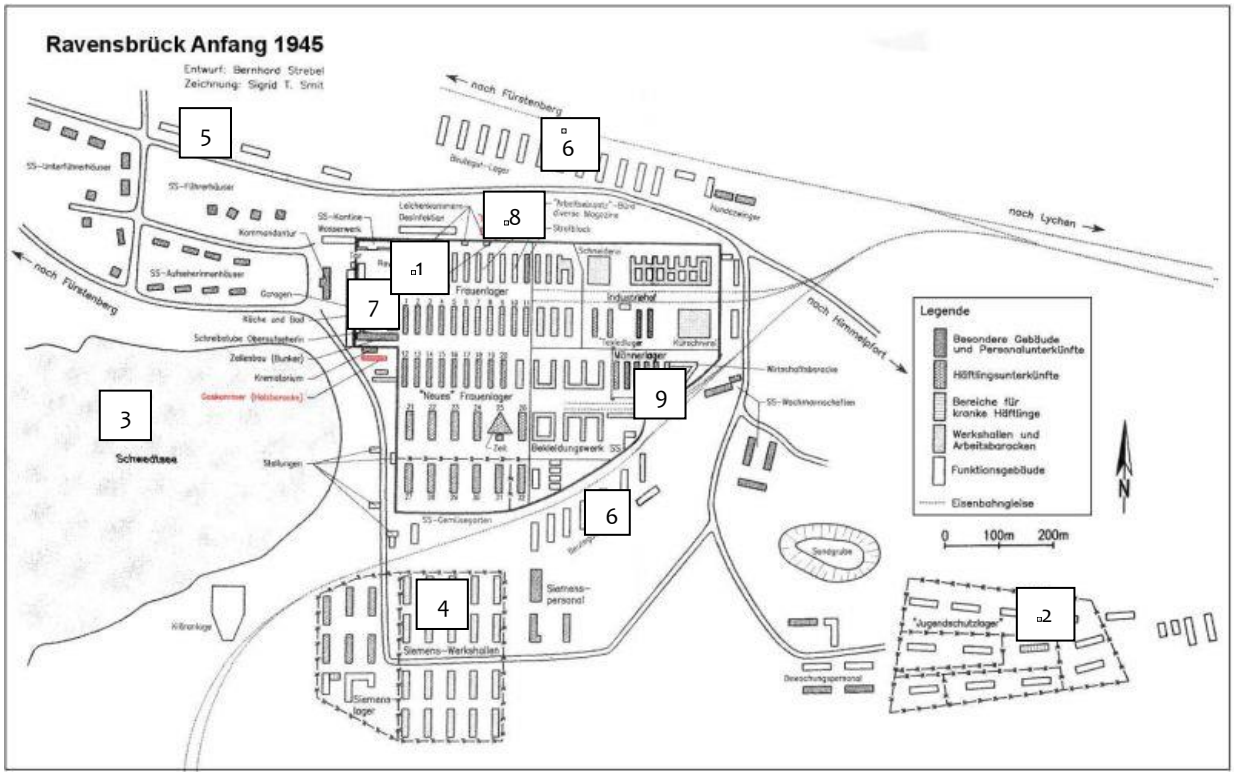
1. Revier
2. Jugendlager Uckermark
3. Swedtsee en het uitzicht naar Furstenberg
4. De werkhallen van Siemens
5. Verblijven SS
6. De 'Beutegutlager' of Instandsetzung (door de Fransen Galeries Lafayette genoemd omdat er van alles te vinden was), waar spullen uit veroverde gebieden werden herverdeeld
7. Crematorium
8. Neue Wascherei (gaskamer)
9. Mannenkamp